

Rouwen en veerkracht op de basisschool

Onderzoek naar noden in het werken rond 'verlies en verdriet' in het basisonderwijs.

Katrien De Decker

Onderzoeksgroep Onderwijs

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Woord van dank	4
1. Inleiding	5
Probleemstelling	5
Onderzoeksdoelen	6
Onderzoeksvragen	6
2. Methode	7
Opzet enquête	7
Opmaak vragenlijst	7
3. Resultaten enquête	9
4. Discussie en conclusie	21
5. Implicaties voor de praktijk – Snuiters Schatkist	28
6. Bronnen	29
7. Bijlagen	31

Voorwoord

Als mens, als lerarenopleider, als rouw- en verliesconsulent, als samensteller van verschillende *Rouwkoffers* en *Rugzakjes vol troost* ben ik ervan overtuigd: leerkrachten kunnen het verschil maken voor rouwende kinderen!

*“Zoals je geen dokter hoeft te zijn om een pleister te plakken,
hoeft een leerkracht geen psycholoog te zijn om van betekenis te
zijn voor een rouwende leerling.”*

Riet Fiddelaers-Jaspers

In de drie opleidingsfasen van de Educatieve Bachelor Kleuter- en Lager Onderwijs (Odisee Aalst) komt het thema ‘kinderen en rouwen’ tijdens verschillende vakken Levensbeschouwing aan bod. Daarvoor deden we als lerarenopleiding ook beroep op externe organisaties zoals vzw Talismanneke. Aanvankelijk kwam Nathalie Slosse zelf lezingen geven. Zij zette van meet af aan in op het aanspreken van creativiteit en fantasie bij kinderen om zo hun veerkracht en welbevinden te versterken en hen bij te staan bij tegenslagen in het leven. Zij schreef verschillende kinderboeken om verlieservaringen bespreekbaar te maken: *‘Grote Boom is ziek’, ‘De visjes van Océane’, ‘Toverdruppels’, ‘De wensbloem’, ‘Een warm dekentje’,...* (Slosse, N. 2009; 2011; 2012; 2016; 2018) Op een enthousiaste en inspirerende manier ging Nathalie steeds in gesprek met onze studenten en gaf ze hen concrete tips om in de klas gevoelens bespreekbaar te maken aan de hand van prentenboeken. Deze sessies werden door de studenten telkens enorm gewaardeerd. Studente Kimberly Vanhooren maakte haar bachelorproef rond de boeken van Nathalie. Er ontstond een nauwe en warme samenwerking tussen Nathalie en de lerarenopleiding van Odisee Aalst. Het idee om als lerarenopleiding ooit de krachten te bundelen met vzw Talismanneke rond een project over veerkracht van kinderen dateert van toen.

In 2016 was vzw Talismanneke laureaat van het Rode Neuzen Fonds. Nathalie Slosse ontwikkelde het verhaal “Océane en haar visjes” om op een laagdrempelige manier het gesprek over zelfdoding aan te gaan. Dit vouwboekje is een herwerking van het prentenboek "De visjes van Océane" (Averbode, 2011), mogelijk gemaakt met de financiële steun van het Rode Neuzen fonds. Het werd dankbaar onthaald in het werkveld.

Op 10 november 2018 verloor Nathalie de strijd tegen kanker. Ze wist zovelen te inspireren, en vzw Talismanneke is uitgegroeid tot een heuse ploeg.

In het academiejaar 2019-2020 werkten de lerarenopleiding Odisee Aalst en vzw Talismanneke samen in de begeleiding van zeven studenten die hun bachelorproef schreven over één van de prentenboeken van Nathalie Slosse.

In 2019 lanceerde het Rode Neuzen Fonds een oproep waarbij organisaties projectaanvragen kunnen indienen die specifiek inzetten op het mentaal welbevinden op school. Deze ‘Sterker op school’-projecten worden gefinancierd door het Rode Neuzen Fonds en beheerd door de Koning Boudewijn Stichting. Odisee en vzw Talismanneke dienden samen een projectaanvraag in en het project ‘Snuikers Schatkist’ werd goedgekeurd. Met ‘Snuikers Schatkist’ willen we leerkrachten handvaten aanreiken om te werken aan het welbevinden en de veerkracht van leerlingen. Aan

dit project werd een praktijkgericht onderzoek gekoppeld om beter in te spelen op noden en vragen van leerkrachten en directies bij het werken aan veerkracht van kinderen en in het leren omgaan met hun verlies en verdriet. Door de coronapandemie werd het project met één jaar uitgesteld. In het schooljaar 2021-2022 namen 40 scholen deel aan het project 'Snuiters Schatkist'.

Woord van dank

Dank aan het Rode Neuzen Fonds (Koning Boudewijn Stichting) voor de steun aan Snuiters Schatkist als 'Sterker op school'-project.

Dank aan Odisee om dit praktijkgericht onderzoek (PWO) te financieren. Hierbij bedank ik graag Pieter Tijtgat voor de goede ondersteuning en collega Elfi Van Keymeulen voor de fijne en warme samenwerking om de studiedag en handleiding van Snuiters Schatkist vorm te geven.

Grote dank aan alle medewerkers van vzw Talismanneke voor de warme samenwerking. Bijzondere dank aan Piet Slosse voor het vertrouwen en alle statistische ondersteuning!

Dank aan Agnes, Sara, Leen, Jorane en alle andere medewerkers van vzw Talismanneke.

Dank aan alle leerkrachten voor het invullen van de vragenlijst.

Dank aan alle leerkrachten, studenten, leerlingen voor de persoonlijke en authentieke verhalen en hartverwarmende reacties.

Dank aan ieder die zich inzet voor een warme rouwcultuur.

Dank aan . Liefde en vriendschap overstijgt elke grens!

Katrien De Decker

1. Inleiding

Probleemstelling

Heel wat mensen zijn onwennig als het gaat over verlies, verdriet en dood. Over rouwen is er nog steeds veel onwetendheid. Thema's zoals rouw en verlies bevinden zich nog vaak in de taboesfeer. Het vraagt durf en kwetsbaarheid om rouw en verlies bespreekbaar te maken. Bovendien zijn er zogenaamde 'rouwmythes' gangbaar in onze maatschappij die voortschrijven hoe het rouwen moet verlopen. (Maes J. & Modderman H., 2015) *Alsof het rouwen een eindpunt kent, alsof het rouwen statisch verloopt, alsof elke rouwende hetzelfde uniform proces moet doorlopen, alsof rouwen gaat over 'loslaten' en 'doorgaan', alsof rouwen enkel gaat over de 'rouwpijn', alsof er een jaartal kan gekleefd worden op het rouwen, alsof je het een 'plaatsje' kan geven,...* Deze rouwmythes en de bijhorende rouwtaal ("Heb je het al verwerkt?" "Je moet erover praten." "Je komt hier sterker uit." "Je moet verder, laat het los!"....) kan het rouwen bemoeilijken daar vele rouwendenden zich niet herkennen in deze normatieve visie op rouwen. Recent wetenschappelijk onderzoek geeft kritiek op het standaard rouwmodel en stelt het integratieve ontwikkelingsmodel van rouwen voorop waarbij verlies op een existentiële manier benaderd wordt. (Maes J. & Modderman H., 2015) In deze hedendaagse visie wordt rouwen beschreven als *een gezond en dynamisch levenslang proces van aanpassing en verandering, een antwoord dat zich ontvouwt en ontwikkelt door onze levensloop en dus een wezenlijk onderdeel uitmaakt van onze identiteit na een verlieservaring zoals overlijden, verlies van gezondheid, scheiding, werk, land, dromen en doelen.* (Maes J. & Modderman H., 2015) In deze visie beperkt rouwen zich niet tot het verlies van een dierbare. Na elke verlieservaring kan men rouwen. Gaande van het verlies van een knuffel tot grootouders die sterven, een scheiding, een verhuis, gezondheidsproblemen, het overlijden van één van de ouders, broer of zus, een vriend of vriendin, enz. (Keirse, M., 2012) Als we het hebben over het leven dan kunnen we niet heen om het verlies, het lijden, de dood en het verdriet dat dit met zich meebrengt. Verlieservaringen maken deel uit van het leven en hebben een impact op de identiteitsvorming. (Maes. J. & Modderman, H.) Professor Dr. Manu Keirse, klinisch psycholoog en doctor in de medische wetenschappen wijst op het belang van de school, van leerkrachten om kinderen te leren omgaan met verlies en verdriet. Hij zag ooit volgend opschrift boven een school hangen: *'Non scolaesed vitae discimus'* oftewel *'Niet voor de school maar voor het leven leren wij.'* (Keirse, M., 2012) Kinderpsychiater Dr. Binu Singh houdt een pleidooi om ouders en leerkrachten extra te ondersteunen zodat zij volop kunnen investeren in de relatie met de kinderen want in preventieve zorg en het investeren in kinderen liggen *gouden kansen voor een gezondere samenleving.*

Wordt er op de basisschool gewerkt rond rouw- en verlieservaringen? Worden rouwende kinderen op school begeleid? Studies hebben namelijk aangetoond dat begeleiding van rouwende kinderen (en hun zorgfiguren/ouder) door o.a. korte interventies positieve effecten heeft op de mentale gezondheid van de kinderen. (Bergman A.S; Axberg, U., Hanson, E., 2017) Welke noden leven er in het basisonderwijs om te werken rond 'verlies en verdriet'? Welke uitdagingen ervaren leerkrachten?

Er zijn geen recente praktijkgerichte onderzoeken terug te vinden in de bestaande onderzoeksliteratuur die een antwoord kunnen bieden op deze vragen over rouwen op school. Daarom wil dit exploratief praktijkgericht onderzoek de noden en uitdagingen rond het werken aan rouw en veerkracht in het basisonderwijs in kaart brengen.

Onderzoeksdoelen

Dit praktijkgericht onderzoek kadert in een project 'Snuiters Schatkist' dat door het Rode Neuzen Fonds is erkend als 'Sterker op school'-project van vzw Talismanneke. Snuiters Schatkist wil leerkrachten ondersteunen in het empoweren (veerkrachtig maken) van kinderen door hen een taal aan te bieden om met verlies en verdriet om te gaan. Snuiters Schatkist biedt leerkrachten zowel inhoudelijke als didactische handvaten aan om preventief te werken aan het welbevinden en de veerkracht van leerlingen.

In dit praktijkgericht onderzoek willen we de noden en uitdagingen om te werken aan 'verlies en veerkracht' in het basisonderwijs in kaart brengen om hierop in te spelen in het project Snuiters Schatkist. Door zowel in te zetten op de inhoudelijke als didactische vragen en noden van de leerkrachten wordt een positieve empowerment betracht.

In dit onderzoek willen we een antwoord bieden op onderstaande vragen.

Onderzoeksvragen

Hoofdvraag:

Welke noden en uitdagingen ervaren leerkrachten en personeel basisonderwijs om met verlies en verdriet in de klas om te gaan?

Deelvragen:

- *Werkt een leerkracht die levensbeschouwelijke vakken geeft meer rond rouw en verlies dan klasleerkrachten?*
- *Zijn leerkrachten levensbeschouwelijke vakken minder handelingsverlegen dan andere leerkrachten?*
- *Is er een verband tussen zelfzorg en emotioneel in staat zijn om met rouwende leerlingen om te gaan?*
- *Is er een verband tussen gedragenheid in het team en het zich emotioneel sterk voelen om rouwende leerlingen te begeleiden?*
- *Welke hindernissen ervaren leerkrachten en personeel basisonderwijs om met verlies en verdriet in de klas om te gaan?*

2. Methoden van onderzoek

Opzet enquête

In de projectaanvraag voor KBS werd in eerste instantie voorzien dat er om een antwoord te krijgen op de hoofdonderzoeksvraag beroep wordt gedaan op de resultaten van een enquête aangevuld met focusgesprekken met de scholen die deelnemen aan het project 'Snuikers schatkist' van vzw Talismanneke als geschikte vormen voor de dataverzameling. Door de coronapandemie werd het Rode Neuzen Project echter één jaar uitgesteld. Dit praktijkgericht onderzoek is wel reeds in het academiejaar 2020-2021 van start gegaan. Doordat er geen focusgesprekken gevoerd konden worden, werd er geopteerd om een grootschalige enquête op te stellen. Het betreft dus een kwantitatief onderzoek met als doel zicht te krijgen op de eerder beschreven deelonderzoeksvragen. De enquête richt zich tot leerkrachten, directie, personeel,.. in het basisonderwijs.

De bevraging verliep via de online bevragingssoftware van Qualtrics. Via mail, via nieuwsbrieven (Talismanneke, Katholiek Onderwijs Vlaanderen, Thomas KULeuven, e-zine Start voor het basisonderwijs OVSG vzw, stageflash Odisee,...), via de sociale media (Talismanneke, Odisee, Thomas KULeuven, LinkedIn,..) werd de enquête verspreid. Verschillende onderwijskoepels, organisaties, scholen en werkgroepen werden gecontacteerd met de vraag om de oproep te verspreiden (*bijlage 1*). In totaal vulden 1303 respondenten de vragenlijst in waarvan 963 volledig.

De vragenlijst: opmaak (operationaliseringsproces)

In het operationaliseringsproces wordt er vertrokken vanuit de integratieve visie op rouw en rouwzorg waarbij beroep wordt gedaan op het duale procesmodel van Margaret Stroebe en Henk Schut (Stroebe, M. & Schut, H. 1999; Maes J. & Modderman H., 2015) en het DNA – model van Johan Maes en Gerke Verthriest (Verthriest, G. & Maes, J. 2017). Deze visies op rouwen worden kort toegelicht in *bijlage 2* om te verduidelijken vanuit welke brillen gekeken worden naar 'rouw'.

Er worden twee dimensies onderscheiden: verliesgericht en herstelgericht. Onder herstelgericht wordt de oriëntatie op het verdere leven verstaan zoals rouwtherapeuten Johan Maes en Gerke Verthriest het beschrijven. Deze twee dimensies worden onderverdeeld in subdimensies: het gedrag, gevoelens en gedachten (hoofd, hart en handen) rekening houdend het existentiële perspectief op rouwen. Op basis van dit schema worden vragen geformuleerd.

De enquête is opgebouwd uit **zeven blokken**. Voorafgaand aan deze blokken is er een **introductie** met praktische informatie over het project en praktijkgericht onderzoek (*bijlage 3*). De relevantie van het onderzoek wordt gekaderd. Via de enquête willen we de noden in het basisonderwijs om te werken rond verlies en verdriet bloot leggen. De populatie zijn mensen werkzaam in het basisonderwijs (= onderzoekseenheden).

Er wordt gebruik gemaakt van een sneeuwbalsteekproef. Dit is een niet probabilistische restrictieve steekproef. De vragenlijsten worden verspreid via e-mail, via de opleiding, via vzw Talismanneke, via post op sociale media, enz. Er wordt aangegeven dat het invullen van de vragenlijst ongeveer tien minuten in beslag neemt en dat alle antwoorden op een geanonimiseerde wijze zullen gerapporteerd worden. De vragenlijst invullen duurt ongeveer tien minuten omdat lange vragenlijsten mensen afschrikt (Baarda, B. 2014). Door proefafnamen bij een aantal testpersonen uit het basisonderwijs merkten een aantal leerkrachten op dat de tijd geen onbelangrijke factor is om mensen te motiveren de enquête in te vullen.

Voor de opbouw van de blokken of modules van de vragenlijst en het formuleren van de vragen baseerden we ons op de inzichten uit de boeken 'Dit is onderzoek' en 'Basisboek Enquêteren' van Ben Baarda. (Baarda, B. 2010, 2014). Na het opstellen van de vragenlijst werden een aantal proefafnames gedaan bij leerkrachten uit het basisonderwijs. In eerste instantie werden er bij drie leerkrachten gewerkt met het hardopdenkprotocol (Baarda, B. 2010). De vragenlijst werd aangepast rekening houdend met de suggesties en opmerkingen uit deze proefafnames. De leerkrachten gaven o.a. suggesties voor andere bewoordingen en verduidelijkingen. Zo werd er bij de vraag naar de concrete opdracht in het basisonderwijs als suggestie gegeven ook de zorgcoördinator, leerkracht lichamelijke opvoeding... niet te vergeten. Er werd gesuggereerd om het begrip rond de leerkracht levensbeschouwelijke vakken te verduidelijken omdat sommige leerkrachten niet vertrouwd zijn met deze begrippen. Qua opbouw werd de suggestie gegeven om de vragen specifiek rond rouw en de vragen specifiek rond veerkracht apart te bundelen in een verschillende blok. De leerkrachten gaven ook aan dat sommige vragen sterk op elkaar leken. Door deze suggestie werden de vragen gereduceerd. Na dit hardopdenkprotocol werd de vragenlijst op een schriftelijke wijze aan vijf proefpersonen bezorgd met de vraag om op een kritische manier de vragenlijst in te vullen en feedback te geven op de relevantie, de duidelijkheid en de duur van de vragenlijst. De vijf proefpersonen zijn een leerkracht, een docent, een student, een onderwijsadviseur en onderwijsondersteuner. De gegeven opmerkingen werden opnieuw geïntegreerd. Zoals bijvoorbeeld de suggestie van blok 7 om de respondenten de kans te geven iets persoonlijk toe te voegen aan de vragenlijst.

3. Resultaten enquête

Hieronder worden per blok de voornaamste accenten geparafraseerd en de resultaten besproken.

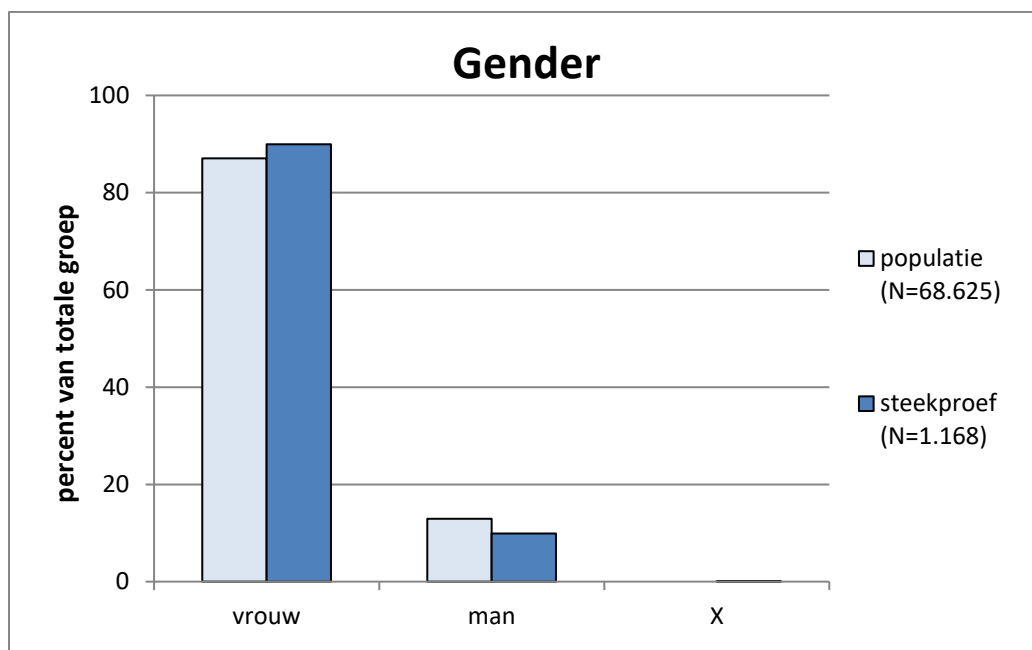
Blok 1 – Persoonsgegevens

In **blok 1** worden vragen gesteld over de objectieve persoonsgegevens zoals geslacht, leeftijd, loopbaantijd, de opdracht in het onderwijs en de provincie waar men werkzaam is.

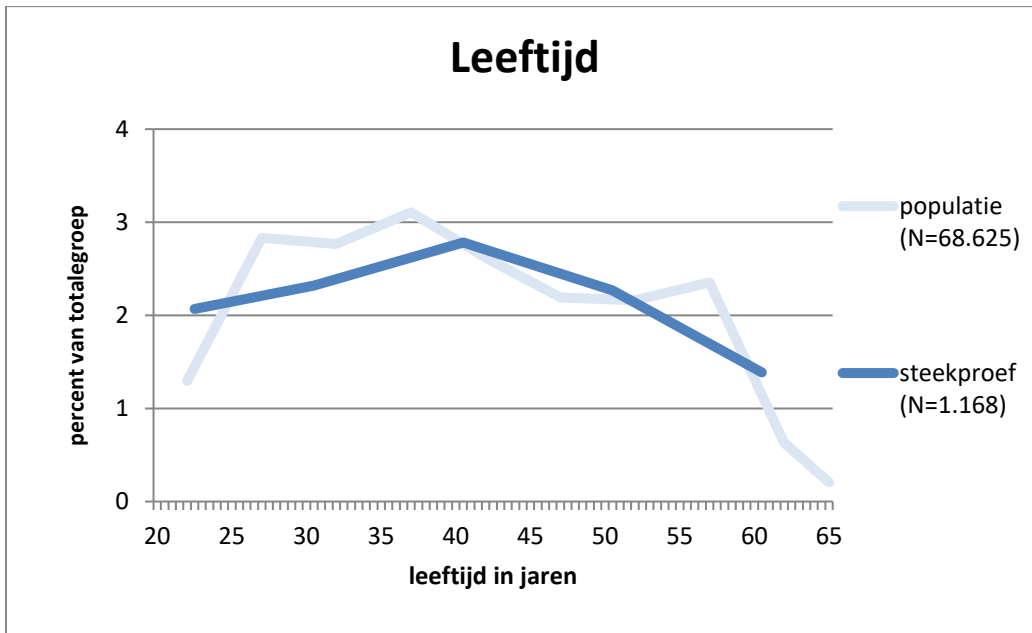
Resultaten

In totaal starten 1.303 mensen de vragenlijst in te vullen. 1.168 van hen vulden de persoonsgegevens in. Vereenvoudigd en afgerond zijn 90 % van de respondenten vrouwen en 10% mannen.

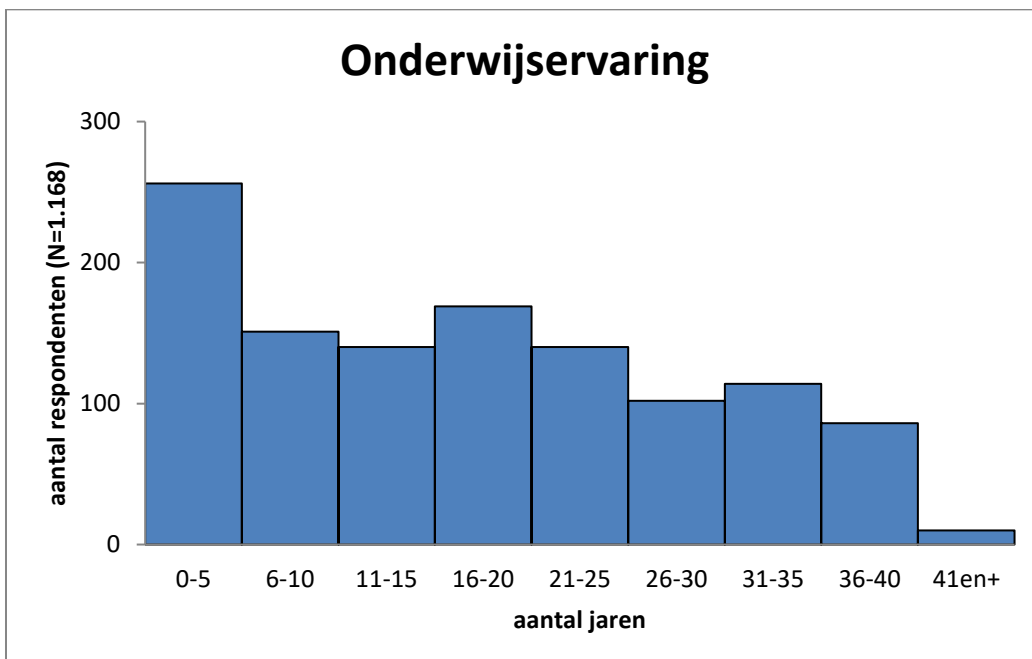
Uit onderstaande grafiek blijkt dat de steekproef representatief is op vlak van gender voor de leerkrachtenpopulatie in het Vlaams basisonderwijs. Volgens de cijfers van de Vlaamse Gemeenschap (januari 2020) was de verhouding vrouwman in het basisonderwijs 87 % vrouwen tegenover 13 % mannen. We kunnen besluiten dat de steekproef wat betreft gender goed gelijk op het feminiseringspercentage in de populatie.

De leeftijd van de respondenten kunnen we hieronder aflezen in de grafiek. Vereenvoudigd en afgerond is 12 % van de respondenten tussen 20 en 25 jaar oud. 23 % is tussen 26 en 35 jaar oud. De grootste groep die de vragenlijst heeft ingevuld (28 %), bevindt zich in de leeftijdscategorie van 36 en 45 jaar oud. 23% van de respondenten is tussen de 46 en 55 jaar oud. Tot slot is 14 % 56 jaar en ouder. Indien dit vergeleken wordt met de cijfers van de Vlaamse gemeenschap kunnen we afleiden dat de spreiding van de leeftijden in de steekproef in overeenstemming is met de algemene trend in de populatie.

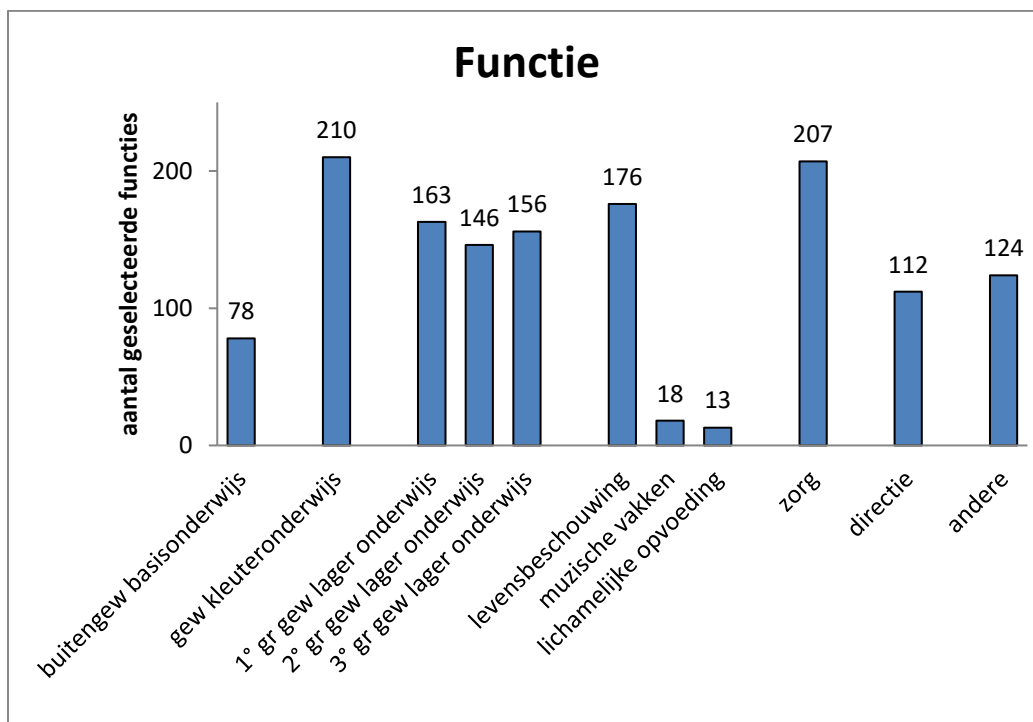

Onderstaande grafiek geeft weer hoelang de respondenten reeds werkzaam zijn in het onderwijs. We kunnen vaststellen dat de grootste groep van de respondenten, nl. 22 % tussen de 0 en 5 jaar werkzaam is in het onderwijs. De kleinste groep van de respondenten, nl. 1 % werkt al 41 jaar of langer in het onderwijs. Er is geen representativiteitsevaluatie mogelijk doordat er geen cijfers zijn over populatieaantallen bij de Vlaamse Gemeenschap. Volgens de leeftijdsverdeling in de steekproef zou men echter in het blok 11-20 jaar een hoger percentage verwachten dan in het blok 0-10 jaar. De groep respondenten met minder dan zes jaar ervaring lijkt oververtegenwoordigd.

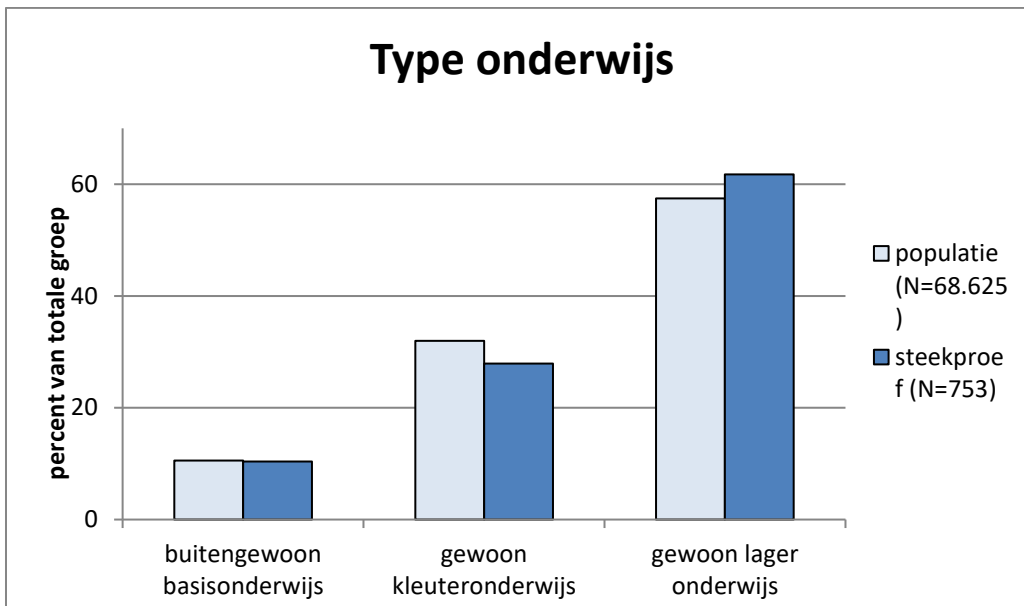

De onderzoekseenheden zijn terug te vinden in de onderstaande tabel. De vragenlijst is gedeeld met mensen die werkzaam zijn in of met het basisonderwijs. 15 % van de respondenten zijn leerkrachten in het kleuteronderwijs. 33 % van de respondenten zijn

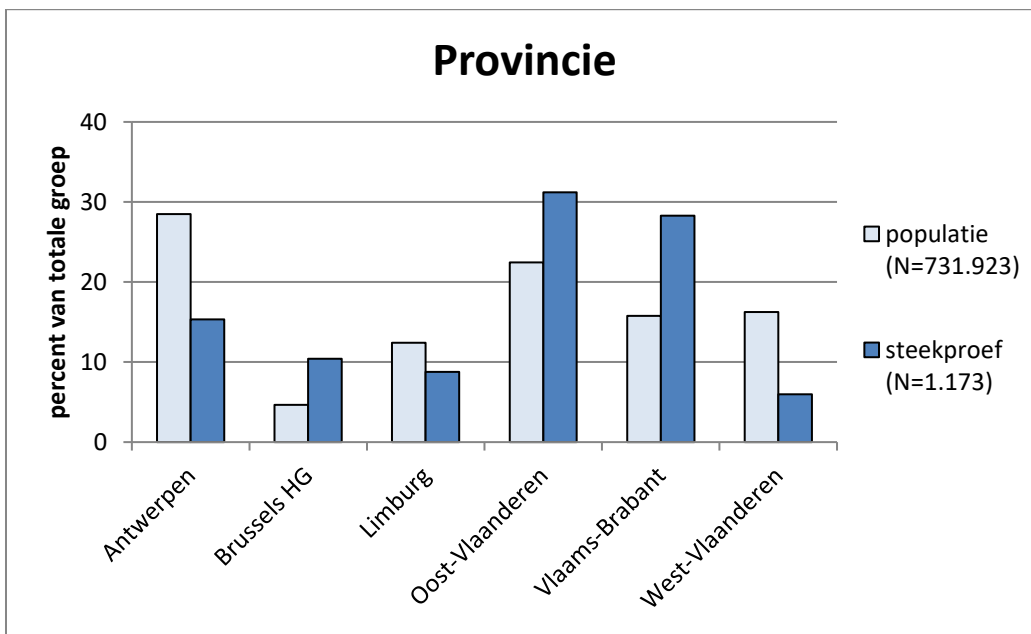
leerkrachten regulier lager onderwijs waaronder 12% in de eerste graad, 10 % in de tweede graad en 11% in de derde graad. 6 % van de geënquêteerden zijn leerkrachten die werken in het buitengewoon basisonderwijs. Daarnaast is 15% werkzaam als zorgleerkracht of zorgcoördinator. 13 % is leerkracht in de levensbeschouwelijke vakken. 1% van de respondenten is een leerkracht lichamelijke opvoeding. 1% is een leerkracht in de muzische vakken. 8 % van de bevroegden heeft een directiefunctie. 9 % van de respondenten geeft aan in een andere categorie thuis te horen. We sommen een aantal van deze andere functies op: logopediste, mentor startende leerkracht, secretariaats- of administratieve medewerker, (beleids)ondersteuner, (CLB) verpleegkundige, (klinisch) psychologe, ondersteuningsteam, docent, student, opvangmedewerker, kinderverzorg(st)er, opvoed(st)er, beheerraad inrichtende macht, pedagogische ondersteuner, leerkracht anderstalige nieuwkomers, ICT-leerkracht, boekenjuf, coach, trainer, ergotherapeut, kinesitherapeut, orthopedagoog, inspecteur – adviseur r.k. Godsdienst, coördinator, leerkracht secundair (buitengewoon) onderwijs, busbegeleid(st)er, preventieadviseur, begeleider rouw- en verlies, leerkracht op rust.

Op vlak van het type onderwijs (buao, kleuter en lager) zijn voor de drie groepen vergelijkbare gegevens beschikbaar. In vergelijking met de cijfers van de Vlaamse gemeenschap lijkt er een voldoende overeenkomst te zijn.

In de grafiek 'Provincie' wordt zichtbaar dat Brussel, Oost-Vlaanderen en Vlaams-Brabant oververtegenwoordigd zijn, terwijl Antwerpen, Limburg en West-Vlaanderen ondervertegenwoordigd zijn.

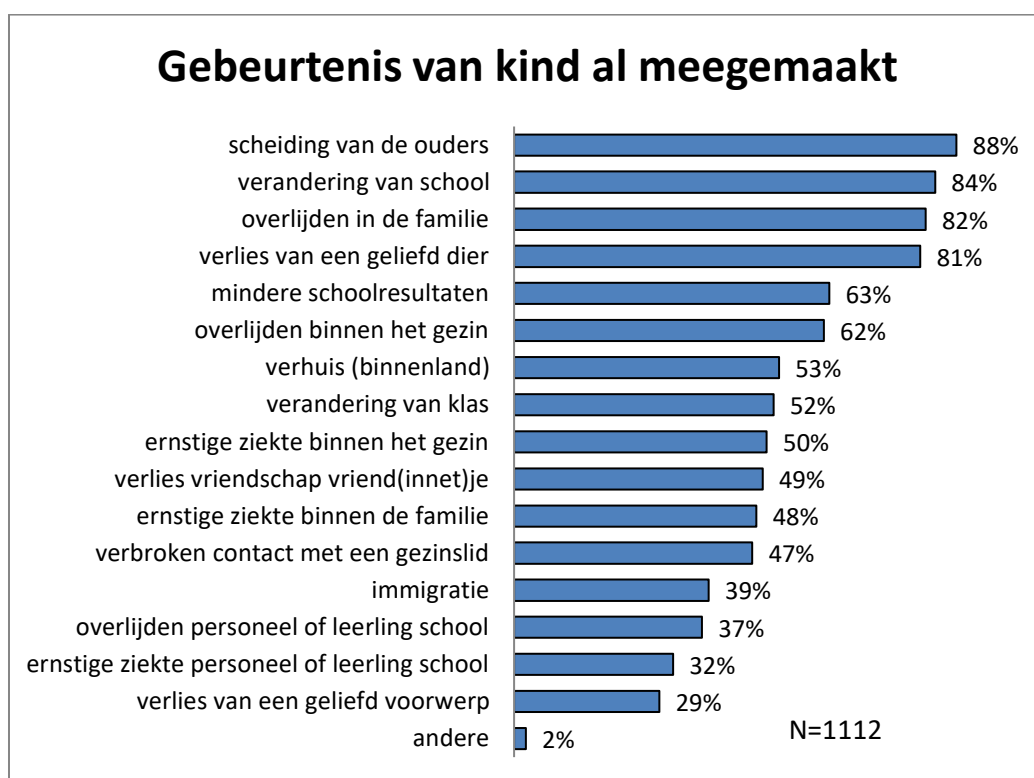
Op bovenstaande grafiek lezen we af waar de respondenten zijn tewerk gesteld. De grootste groep van de respondenten (30,86 %) werkt in de provincie Oost-Vlaanderen. 27,99% is werkzaam in Vlaams-Brabant. 10,29% werkt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. 8,68 % van de respondenten werkt in Limburg. 5,90% is werkzaam in West-Vlaanderen. 1,10 % van de geënquêteerden geeft een open antwoordalternatief. Daaruit kunnen we afleiden dat sommige respondenten afkomstig zijn uit Nederland.

De reden waarom Brussel, Oost – Vlaanderen en Vlaams- Brabant oververtegenwoordigd zijn en Antwerpen, Limburg en West-Vlaanderen ondervertegenwoordigd zijn heeft wellicht te maken met de ligging van de onderwijscampussen van Odisee en de goede relaties en ruim netwerk van Odisee met het werkveld in deze regio's.

Blok 2 – Opgedane ervaringen

In blok 2 polst men naar de opgedane ervaringen. De respondenten kunnen aangeven in hoeverre ze al geconfronteerd zijn met kinderen uit hun klas of school die te maken kregen met verlieservaringen. Gebaseerd op de definitie over rouw ' (zie bijlage 2) uit het handboek 'Rouw, rouwbegeleiding en rouwtherapie' beperkt rouw zich niet tot een reactie na een overlijden. De respondenten krijgen verschillende verlieservaringen aangereikt en worden op deze manier meegenomen in het denkproces dat kinderen kunnen rouwen na elke verlieservaring. De geënquêteerden kunnen meerdere antwoorden aanduiden. Er wordt in dit blok niet enkel gevraagd in hoeverre ze geconfronteerd zijn met verlieservaringen bij kinderen, maar ook of en wanneer ze gewerkt hebben rond 'verlies' in de klas of op de school. In dit blok onderzoekt men niet enkel wat de ervaringen zijn rond 'verlies', maar polst men ook naar hoe leerkrachten inzetten op het werken aan 'veerkracht' bij kinderen. Door een aantal gedragingen en activiteiten aan te reiken kan de respondent aangeven of er in de onderwijsopdracht aan gewerkt is. Bij elke vraag heeft de respondent de mogelijkheid tot een open antwoordalternatief.

Resultaten

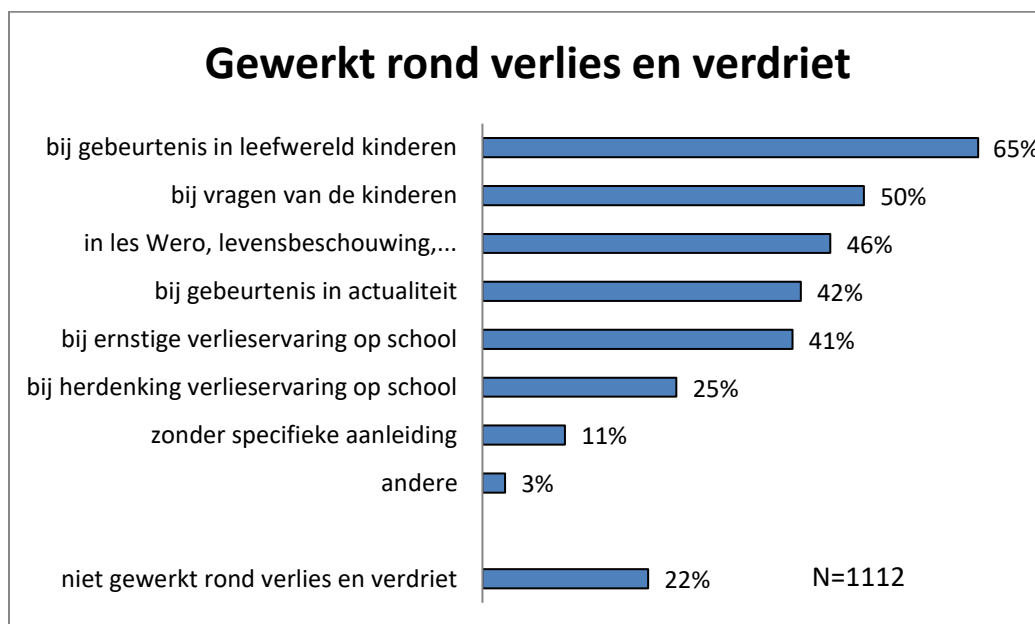
Uit de antwoorden van de respondenten over de gebeurtenissen die kinderen uit hun klas of school hebben meegemaakt, merken we op dat 82 % geconfronteerd werd met een overlijden in de familie, 62 % met een overlijden binnen het gezin, 37 % met een overlijden

van een personeelslid of leerling op school. Zoals aangegeven in het theoretisch kader (*bijlage 2*) beperkt rouwen zich niet tot rouwen na een overlijden, maar wordt er ook gepolst naar andere verlieservaringen. Uit het schema hieronder blijkt dat 88 % geconfronteerd werd met een scheiding van de ouders, 47 % met een verbroken contact met een gezinslid om een andere reden, 39 % met immigratie en 53 % met verhuis in het binnenland, 50 % met een ernstige ziekte binnen het gezin, 48 % met een ernstige ziekte binnen de familie, 84 % met verandering van school, 52 % met verandering van klas, 63 % met mindere schoolresultaten, 49 % met verlies van vriendschap van een vriendinnetje/vriendje, 81 % met verlies van een geliefd dier en 29 % met verlies van een geliefd voorwerp. Bij andere (2%) worden nog een aantal verlieservaringen aangegeven zoals de zelfdoding van een student, crisisopvang en plaatsing in een pleeggezin of internaat, overlijden van een vriend, het afwezig zijn van een vaderfiguur (donor), internationalisering van broer of zus, problematieken bij zichzelf of in het gezin,....

Op de vraag of de geënquêteerden reeds gewerkt hebben in hun onderwijsopdracht met kinderen rond rouw en verlies, antwoordt 82 % van de respondenten positief tegenover 18% negatief.

Wie een positief antwoord gaf, kon aangeven wanneer te werken rond verlies en verdriet.

De antwoorden van de respondenten geven weer dat 65 % werkt rond verlies en verdriet naar aanleiding van een gebeurtenis in de leefwereld van de kinderen. 50 % doet dit naar aanleiding van vragen van de kinderen. 46 % geeft aan te werken rond verlies en verdriet naar aanleiding van een lesonderwerp bijv. in de lessen Wero, levensbeschouwing,... 42 % van de respondenten werkt rond dit thema naar aanleiding van een gebeurtenis in de actualiteit. 25 % doet dit bij de herdenking van een ernstige verlieservaring op school. 11 % zegt dit te doen zonder specifieke aanleiding.

Blok 2 bevroeg ook hoe er binnen de onderwijsopdracht gewerkt wordt aan veerkracht bij kinderen. 92 % geeft aan de kinderen complimenten te geven waardoor ze zich gewaardeerd voelen, 92 % zegt ruimte en tijd te maken voor gevoelens, 87 % duidt aan expliciet te zeggen dat de kinderen bij hen terecht kunnen, 87 % laat de kinderen vertellen over hun interesses, 85 % zet in op lachen en plezier maken in de klas en op school, 70 % gaat via verschillende

werkvormen talentgericht aan de slag, 69 % leert de kinderen dankbaarheid te uiten, 61 % creëert de mogelijkheid tot ademhalingsoefeningen, meditatie, gebed of bezinning in de klas of op school, 59 % leert de kinderen via afwisselende werkvormen omgaan met moeilijkheden en problemen, 42 % richt een emotiehoekje/kijktafel,.. in op school of in de klas. 30 % geeft aan via een klasoverschrijdend jaarthema te werken aan veerkracht bij de kinderen.

4 % van de respondenten geeft in het open antwoordalternatief andere elementen aan zoals bijv. een schitterplekje als vertelmoment na bijv. het weekend, het werken met een gevoelensdoos/traantjeskoffer/rouwkoffer/troostdoos, een stille ruimte of lokaal 'welbevinden' met brievenbus om zorgen en andere te delen, projecten rond beweging en yoga, het deugdenproject om positieve aandacht te geven aan de kinderen, inzetten op verbindende communicatie, dagelijkse kleine gelukjes delen, toneelstukken die inzetten op sociale vaardigheden, inleefoefeningen, drama, dagelijkse gesprekken, luisterend oor, schoolvieringen of stiltemomenten, werken aan groei mindset met allerlei werkvormen en materialen, lessen Rots en Water, kindtijd (dit is tijd en aandacht voor elk kind afzonderlijk), etc.

Blok 3 – Beschikbare middelen

In **blok 3** gaan we na wat de beschikbare middelen zijn om met rouw en verlies op school om te gaan. Is er didactisch materiaal beschikbaar op school? Is er een draaiboek uitgewerkt dat praktisch houvast biedt? Worden verlieservaringen doorgegeven aan de klasleerkrachten van het volgende

schooljaar? Op welke hulpbron kan de respondent beroep doen in een situatie van een verlieservaring?

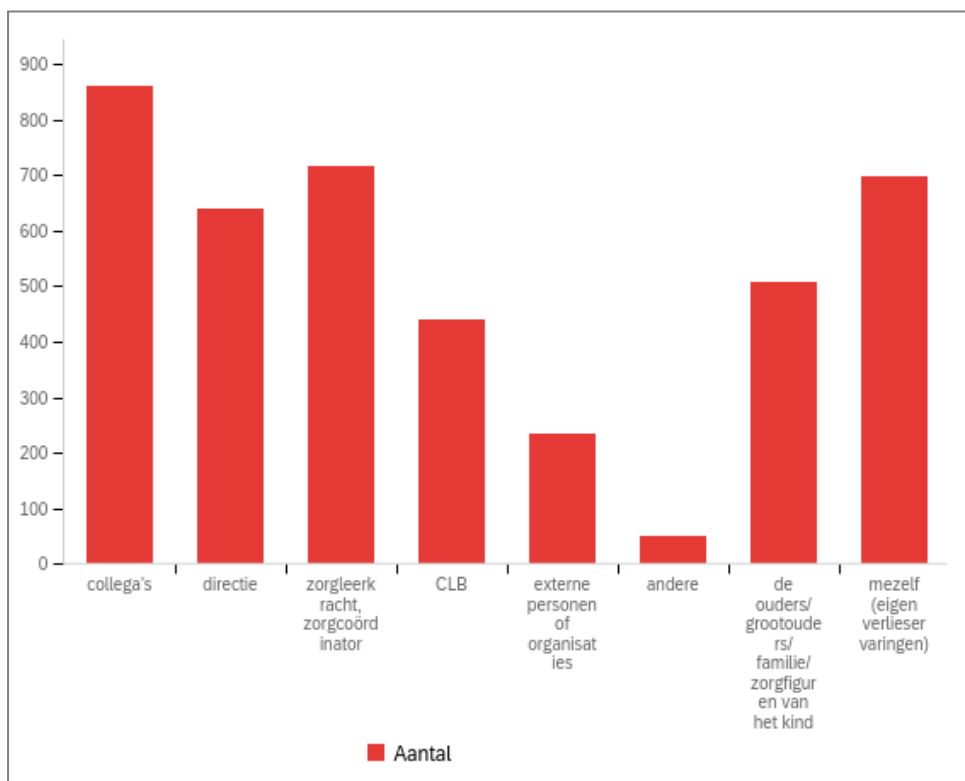
Deze vragen worden gesteld om na te gaan welke noden er leven betreft de beschikbare middelen. Is er een verband tussen duidelijke rouwprotocollen en didactische materialen en een goed beleid rond rouw en verlies dat ondersteund is voor het personeel in een school?

Resultaten

65 % van de bevroagden duidt aan dat er bruikbaar didactisch materiaal aanwezig is op de school om 'verlieservaringen' bespreekbaar te maken. 15% stelt dat dit didactisch materiaal ontbreekt. 20% geeft aan het niet te weten.

Op de vraag of er op school een bruikbaar uitgewerkt draaiboek aanwezig is dat een praktische houvast biedt in een situatie van rouw antwoordt 35% van de respondenten positief, 37% negatief en geeft 29% aan het niet te weten.

We stelden ook de vraag of de informatie over verlieservaringen bij de leerlingen wordt doorgegeven aan de klasleerkracht voor het volgende schooljaar. 65% van de respondenten geeft aan dat dit gebeurt, 3% duidt aan dat dit niet gebeurt, 20% van de geënquêteerden stelt dat dit soms gebeurt en 11 % weet het niet.

Indien er zich een verlieservaring voordoet bij één van de kinderen in de klas, geeft 21% van de respondenten aan terecht te kunnen bij collega's; 15% bij directie; 17% bij de zorgleerkracht of zorgcoördinator. 11% geeft aan terecht te kunnen bij het CLB, 6% externe organisaties of personen. 12% van de respondenten stelt dat ze terecht kunnen bij de ouders/grootouders/familie/zorgfiguren van de kinderen. 17% duidt aan beroep te kunnen doen op zichzelf (eigen verlieservaringen). 1% van de respondenten geeft in het open antwoordalternatief andere aan zoals de schoolpastor, pedagogische begeleiding, psychologen en orthopedagogen op school, scholengemeenschap, bibliotheek, eigen vrienden en familie, de eigen opleiding...

Blok 4 – Eigen gevoelens en ervaringen

In **blok 4** worden er aan de respondenten een aantal stellingen over 'rouw' en 'veerkracht' voorgelegd betreffende de eigen gevoelens en ervaringen over zichzelf, het team en de ouders. De respondent kan via een stip aangeven in hoeverre de stelling van toepassing is. Het gaat onder andere over 'zelfzorg', 'teamzorg', de eigen veerkracht en de handelsverlegenheid om met 'verlies en rouw' om te gaan. Deze vragen worden gesteld om na te gaan wat het verband is tussen de zelfzorg van de professional, de gedragenheid in het team en omgeving en het omgaan met rouw en verlies op school.

Resultaten

We formuleren hieronder de stellingen en de resultaten.

Stelling	Score 0-100
<i>Ik voel me nu emotioneel sterk genoeg om rouwende leerlingen te begeleiden.</i>	76
<i>In ons team wordt er zorg gedragen voor collega's en personeelsleden die rouwen.</i>	76
<i>Ik kan met mijn emoties terecht bij collega's.</i>	74
<i>Ik voel me gewaardeerd in mijn job in het onderwijs.</i>	68
<i>In het onderwijs 'geef' je veel aan de kinderen, collega's, ouders,... Daarom draag ik als leerkracht voldoende zorg voor mezelf, bijv. door te ontspannen, te rusten, te sporten,....</i>	60
<i>Ik ben bang om iets verkeerd te zeggen of te doen bij thema's zoals verlies, lijden, dood,...</i>	40
<i>Ik ervaar weerstand bij ouders om te werken rond thema's zoals verlies, lijden, dood,... in de klas of op school.</i>	30
<i>Ik ervaar weerstand in mijn team om te werken rond thema's zoals verlies, lijden, dood,... in de klas of op school.</i>	26

We formuleren hieronder de stellingen en de resultaten.

Stelling: *Ik voel me nu emotioneel sterk genoeg om rouwende leerlingen te begeleiden.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 76. Van de 1006 respondenten geven 88% een score boven de 50.

Stelling: *In ons team wordt er zorg gedragen voor collega's en personeelsleden die rouwen.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 76. Van de 1006 respondenten geven 87% een score boven de 50.

Stelling: *Ik kan met mijn emoties terecht bij collega's.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 74.
Van de 1006 respondenten geven 85% een score boven de 50.

Stelling: *Ik voel me gewaardeerd in mijn job in het onderwijs.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 68.
Van de 1006 respondenten geven 78% een score boven de 50.

Stelling: *In het onderwijs 'geef' je veel aan de kinderen, collega's, ouders,... Daarom draag ik als leerkracht voldoende zorg voor mezelf, bijv. door te ontspannen, te rusten, te sporten,....*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 60.
Van de 1006 respondenten geven 67% een score boven de 50.

Stelling: *Ik ben bang om iets verkeerd te zeggen of te doen bij thema's zoals verlies, lijden, dood,...*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 40.
Van de 1006 respondenten geven 36% een score boven de 50.

Stelling: *Ik ervaar weerstand bij ouders om te werken rond thema's zoals verlies, lijden, dood,... in de klas of op school.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 30.
Van de 1006 respondenten geven 21% een score boven de 50.

Stelling: *Ik ervaar weerstand in mijn team om te werken rond thema's zoals verlies, lijden, dood,... in de klas of op school.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 26.
Van de 1006 respondenten geven 19% een score boven de 50.

Blok 5 – Opvattingen

In **blok 5** wordt er gepolst naar de opvattingen die leven bij de respondenten over rouw en verlies. Er worden een aantal stellingen geformuleerd. De respondent kan aangeven in hoeverre hij of zij akkoord is met de stelling. Er wordt gepolst naar de visie op rouwen.

Resultaten

We formuleren hieronder de stellingen en de resultaten.

Stelling	Score 0-100
<i>Elk kind rouwt op een andere manier.</i>	93
<i>Op school besteedt men best aandacht aan thema's zoals verlies, lijden en dood.</i>	81
<i>Als leerkracht is het gepast om eigen emoties te tonen in de klas. .</i>	80

<i>Het is nodig dat kinderen praten over hun verlies.</i>	74
<i>Het is de taak van de klassenleraar om de rouwende kinderen in de klas te begeleiden.</i>	70
<i>Van traantjes word je sterk.</i>	40
<i>Tijd heelt alle wonden.</i>	36
<i>Verlies moet je verwerken in de zin dat je het moet loslaten.</i>	29

Stelling: *Elk kind rouwt op een andere manier.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 93. Van de 991 respondenten geven 99% een score boven de 50.

Stelling: *Op school besteedt men best aandacht aan thema's zoals verlies, lijden en dood.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 81. Van de 991 respondenten geven 92% een score boven de 50.

Stelling: *Als leerkracht is het gepast om eigen emoties te tonen in de klas.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 80. Van de 991 respondenten geven 93% een score boven de 50.

Stelling: *Het is nodig dat kinderen praten over hun verlies.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 74. Van de 991 respondenten geven 82% een score boven de 50.

Stelling: *Het is de taak van de klassenleraar om de rouwende kinderen in de klas te begeleiden.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 70. Van de 991 respondenten geven 81% een score boven de 50.

Stelling: *Van traantjes word je sterk.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 40. Van de 991 respondenten geven 39% een score boven de 50.

Stelling: *Tijd heelt alle wonden.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 36. Van de 991 respondenten geven 33% een score boven de 50.

Stelling: *Verlies moet je verwerken in de zin dat je het moet loslaten.*

Op een schaal van 0 tot 100 geven de respondenten hieraan gemiddeld een score van 29. Van de 991 respondenten geven 19% een score boven de 50.

Blok 6 - Noden

In **blok 6** kunnen respondenten aangeven wat men nodig heeft in het basisonderwijs om te werken aan 'rouwen op school' en 'veerkracht op school'. Er worden een aantal mogelijke noden aangereikt. Bovendien is net zoals bij elke blok ook hier de mogelijkheid om een open antwoordalternatief te formuleren.

Resultaten

Op de vraag wat men nodig heeft om te werken aan rouwen op de basisschool worden verschillende antwoorden aangeduid. 78 % heeft nood aan (prenten)boeken over verschillende vormen van verlies, 75 % duidt aan nood te hebben aan ondersteuning van collega's, directie of externen. 75% geeft aan nood te hebben aan een 'stille ruimte' of 'plek' waar kinderen en collega's kunnen stilvallen. Een plek waar een gesprek kan gevoerd worden en emoties kunnen geuit worden. 72 % van de respondenten duidt aan nood te hebben aan materialen om met de kinderen in de klas op een creatieve manier bezig te zijn met het verlies. 67 % heeft nood aan materialen om een troesthoekje in te richten. 66 % duidt achtergrondinformatie (aan de hand van een kennisclip, brochure, boek,...) over hoe kinderen rouwen aan als een nood. 59% wenst tips voor muziek, film, dans,... rond verlies en verdriet. 57% heeft nood aan (prenten)boeken voor anderstalige kinderen over rouwen. 56% van de respondenten geeft aan behoefte te hebben aan een vorming over rouwen en wil informatie over rouwen in verschillende levensbeschouwingen en culturen. 55% wenst informatie over adressen, websites,...die werken rond rouw. Lesfiches om met de prentenboeken (55% van de respondenten) en lesfiches om met de materialen (54% van de respondenten) aan de slag te gaan in de klas of om een ritueel of herdenkingsmoment vorm te geven worden aangegeven als nodig om te werken rond rouwen. 43% van de bevroegden geeft aan dat méér tijd een nood is. 39% wenst knuffels, handpoppen,... om rouw en verlies bespreekbaar te maken. 20% duidt aan dat meer financiële middelen nodig zijn.

Blok 7 – Eigen inbreng

Blok 7 werd nog toegevoegd door een suggestie van een leerkracht tijdens het proefdraaien. In blok 7 krijgt de respondent de kans om een vraag, een bedenking, een bezorgdheid, een idee, ... over 'rouwen in de basisschool' te delen in een open antwoord.

141 respondenten maakten hiervan gebruik. De antwoorden kunnen opgesplitst worden in aanvullingen, aanbevelingen en concrete vragen. Een belangrijke vaststelling is dat méér dan 1 op 10 van de respondenten gebruik maakte van dit blok om iets te delen, te vertellen, te vragen. Verschillende respondenten geven aan dat ze het waardevol vinden dat er aandacht wordt besteed aan dit thema. Daarbij delen een aantal respondenten de bezorgdheid dat er te weinig 'tijd' is. Heel wat respondenten delen persoonlijke verhalen over verlieservaringen thuis en op school. Er worden een aantal concrete vragen gesteld over hoe men kan omgaan met rouwende kinderen in het (bijzonder) onderwijs.

4. Discussie en conclusie

In dit praktijkgericht onderzoek trachten we een antwoord te geven op volgende hoofdvraag:

Welke noden ervaren leerkrachten en personeel basisonderwijs om met verlies en verdriet in de klas om te gaan?

In de resultaten in blok 6 konden we aflezen welke antwoorden de respondenten gaven op deze vraag. We kunnen de antwoorden opdelen in vijf belangrijke onderdelen:

- **ondersteuning van collega's, directie en externen** (75%)
- **professionalisering** over kinderen en rouw (66%) en over rouw in verschillende culturen en levensbeschouwingen (56 %)
- (didactische) **materialen** zoals (prenten)boeken over verschillende vormen van verlies (78%) en voor anderstalige kinderen over rouw (57%), creatieve materialen voor kinderen (72%), materialen om een troosthoekje in te richten (67%), knuffels en handpoppen (39%), lesfiches om met de prentenboeken (55%) en materialen (54%)aan de slag te gaan.
- **tijd en ruimte.** $\frac{3}{4}$ van de respondenten geeft aan nood te hebben aan 'stille ruimte' of een 'plek' waar men in gesprek kan gaan, waar emoties op een veilige manier geuit kunnen worden. Ook tijd is een niet onbelangrijke factor. 43% van de respondenten geeft aan méér tijd nodig te hebben.
- **Financiële ondersteuning:** om tegemoet te komen aan bovenstaande noden is geld nodig. Een stille plek, didactische materialen,.. kosten geld. 20% geeft aan financiële ondersteuning nodig te hebben.

Besluit: De grote meerderheid van de respondenten (82%) geeft in de enquête aan te werken rond rouw en verlies. De meerderheid heeft nood aan ondersteuning van collega's, directie en externen, professionalisering over rouw, didactische materialen, tijd en ruimte om te werken rond rouw en verlies én financiële ondersteuning.

Discussie: Of deze noden ook gelden voor leerkrachten die deze enquête niet hebben ingevuld kunnen we niet vaststellen. Hoewel de steekproef representatief is voor de Vlaamse onderwijspopulatie werd de vragenlijst via de sneeuwbal methode verspreid en zijn het mogelijks vooral mensen die betrokken zijn op het thema 'rouw en verlies' die deze enquête hebben ingevuld. Zijn leerkrachten en personeel basisonderwijs die het minder belangrijk vinden om aan rouw en verlies te werken op school en in de klas minder geneigd om een enquête hierover in te vullen? Dat kunnen we niet vaststellen.

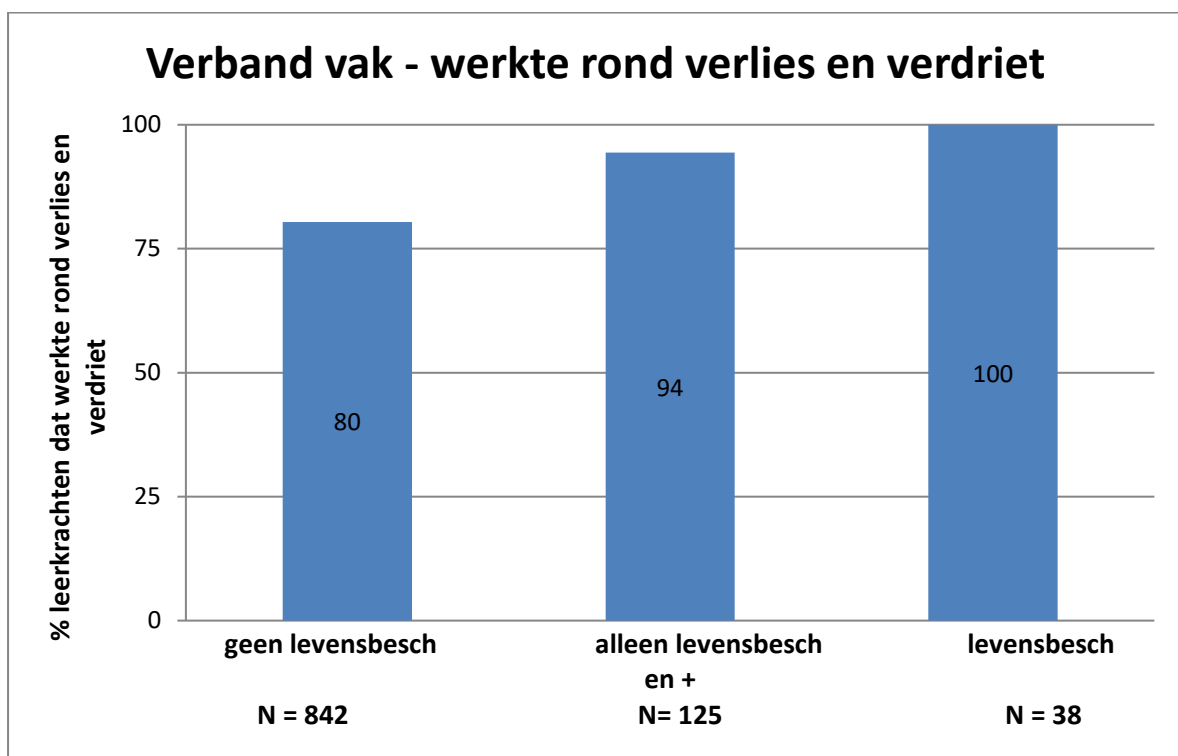
Is het niet de taak van elke leraar om aandacht te hebben voor verlies en verdriet van kinderen? In de onderwijskundige en schoolpsychologische literatuur wordt het belang van geïntegreerde zorg benadrukt (Bodvin, K. & Jacobs, K. 2015) In deze geïntegreerde zorg wordt de zorg aan leerlingen gegeven door leraren in de klas die daarbij ondersteund worden door een schoolbeleid. In deze visie behoort het tot de taakinvulling van elke leraar om goede basiszorg te verlenen die preventief werkt. Zorg verlenen behoort dus tot de pedagogische opdracht van elke leraar. (Struyf, E. 2012) Daartoe is het van belang om de competenties van de leraren op vlak van zorg te versterken door professionalisering, maar ook om het voor alle leraren als ontegensprekelijk duidelijk te maken dat zorg inherent is aan de pedagogische opdracht. We kunnen dus stellen dat in deze visie van geïntegreerde zorg het tot de taakinvulling van elke leraar behoort om zorg te verlenen. In deze zorgvisie zorgen leraren in

eerste instantie voor goede basiszorg die preventief werkt en hebben zij een belangrijke signaalfunctie als 'eerstelijns ondersteuners' om verhoogde zorg in te schakelen indien nodig. (Bodvin, K. & Jacobs, K. 2015)

Deelonderzoeksvragen:

Aansluitend bij de hoofdonderzoeksvraag over de noden van leerkrachten, kunnen we ons de vraag stellen of er een link is tussen het vak dat gegeven wordt en het omgaan met rouwende kinderen. Daarom zullen we in een verdiepende analyse stil staan bij een aantal deelonderzoeksvragen:

Werkt een leerkracht die levensbeschouwelijke vakken geeft meer rond rouw en verlies dan klasleerkrachten?

We onderzoeken het verband tussen het vak dat men geeft en de vraag of men werkt rond verlies en verdriet.

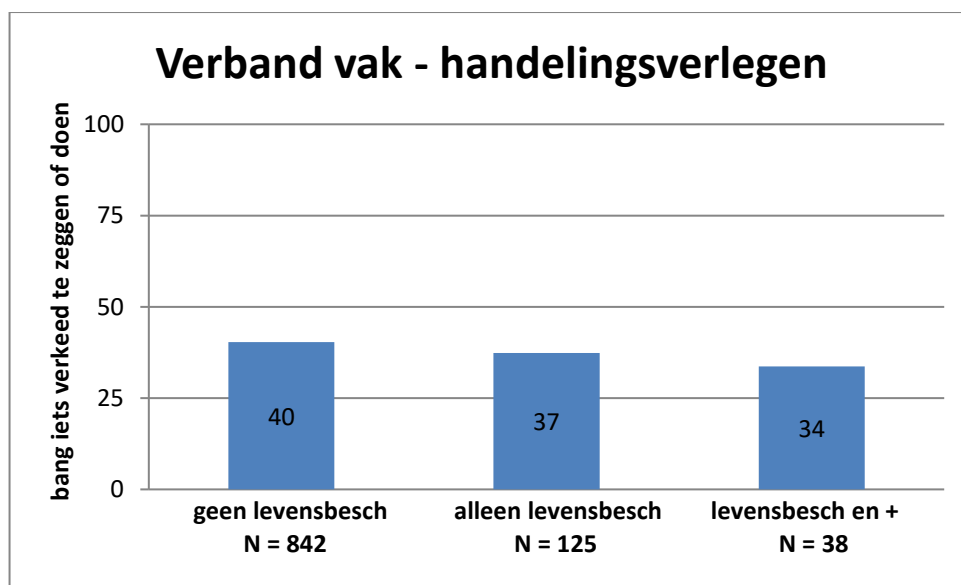
80 procent van de respondenten die geen levensbeschouwelijke vakken verzorgt, geeft aan rond verlies en verdriet te werken. 94% van de respondenten die levensbeschouwelijke leerkracht is, geeft aan rond verlies en verdriet werken. De derde kolom verwijst naar de respondenten die naast leerkracht levensbeschouwelijke vakken ook nog een andere opdracht verzorgen. 100 procent van deze leerkrachten geeft aan rond rouw en verlies te werken.

Besluit: Uit deze grafiek zouden we kunnen afleiden dat leerkrachten levensbeschouwelijke vakken méér werken rond rouw en verlies dan klasleerkrachten.

Discussie: We dienen echter voorzichtig om te gaan met de conclusie omdat de percentages verschillend zijn van absolute aantallen. Als we kijken naar de werkelijke aantallen respondenten die achter deze percentages schuilgaan dan stellen we vast dat van alle respondenten die hebben gewerkt rond verlies en verdriet er 677 geen levensbeschouwelijke vakken hebben in hun opdracht, 118 geeft enkel levensbeschouwing en 38 respondenten heeft naast het verzorgen van een levensbeschouwelijk vak ook nog andere opdrachten. De levensbeschouwelijke vakken willen kinderen helpen groeien als mens op levensbeschouwelijk (en/of religieus) vlak. Daartoe is er ruimte om te reflecteren over levens- en zinvragen, over leven en dood,.... Komen onderwerpen zoals 'rouw en verlies' daarom meer aan bod in lessen levensbeschouwing? Dit lijkt ons alleszins interessant om verder te onderzoeken.

Zijn leerkrachten die levensbeschouwelijke vakken geven minder handelingsverlegen dan klasleerkrachten?

We onderzoeken het verband tussen het vak en de stelling 'Ik ben bang om iets verkeerd te zeggen of te doen bij thema's zoals verlies, lijden en dood'.

Uit bovenstaande grafiek zouden we kunnen afleiden dat leerkrachten die geen levensbeschouwelijke vakken als opdracht hebben iets meer 'handelingsverlegen' dan leerkrachten die alleen levensbeschouwelijke vakken als opdracht hebben. Leerkrachten die enkel levensbeschouwelijke vakken geven zijn op hun beurt iets meer 'handelingsverlegen' dan leerkrachten die levensbeschouwelijke vakken en ook andere opdrachten hebben.

Discussie: De verschillen zijn echter klein, de drie groepen waarin de gemiddelden zijn berekend verschillen heel erg in grootte en ook de spreiding van de scores binnen elke groep is groot. Gemiddelden zijn betrouwbaarder naarmate de groep (N) waarin ze zijn berekend groter is en naarmate de spreiding (verscheidenheid) van scores kleiner is.

Besluit: Statistisch kunnen we met deze gegevens geen steun vinden voor de hypothese dat leerkrachten levensbeschouwelijke vakken minder 'handelingsverlegen' zijn dan andere

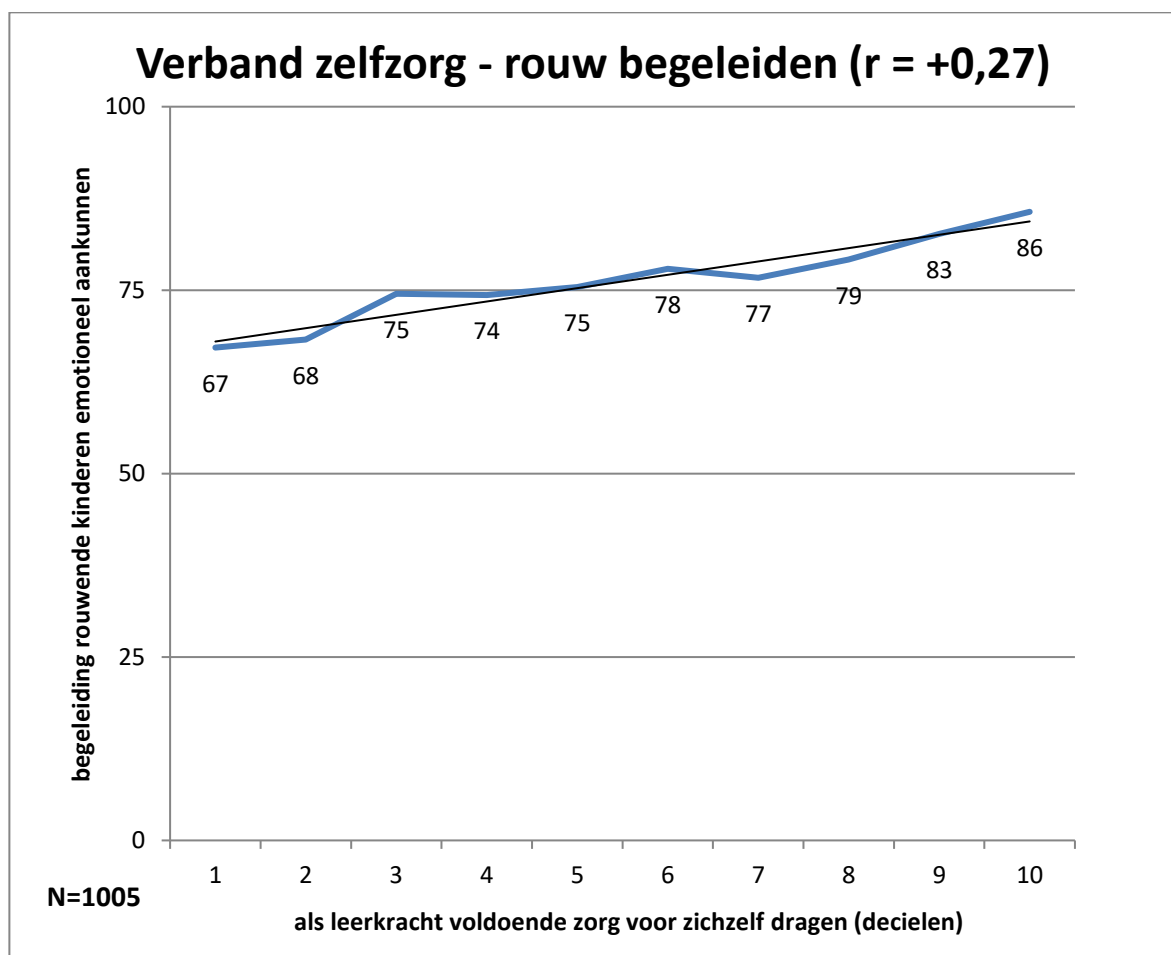
leerkrachten. De kleine verschillen tussen de drie resultaten kunnen dus ook worden beschouwd als toevallig. Het lijkt ons wel een interessant om verder te onderzoeken.

Is er een verband tussen zelfzorg, teamzorg en het omgaan met rouwen en verlies op school?

In de onderstaande deelonderzoeksvragen willen we nagaan of er een verband is tussen zelfzorg, teamzorg en het omgaan met rouw en verlies op school. De respondenten konden op een aantal stellingen (in blok 4) betreffende de eigen gevoelens en ervaringen over zichzelf, het team en de ouders aangeven in hoeverre de stelling van toepassing is. Via de stellingen willen we nagaan wat het verband is tussen de zelfzorg van de professional, de gedragenheid in het team en omgeving en het omgaan met rouw en verlies op school.

Is er een verband tussen zelfzorg van de leerkracht en het emotioneel in staat zijn om met rouwende leerlingen om te gaan?

Op de vraag of de respondent goed voor zichzelf zorgt door te rusten, te sporten, te ontspannen, antwoordt 40% dit niet te (kunnen) doen. Via een stelling werd ook gepolst naar het emotioneel sterk genoeg zijn om rouwende leerlingen te begeleiden. 25 % voelt zich nu niet sterk genoeg.

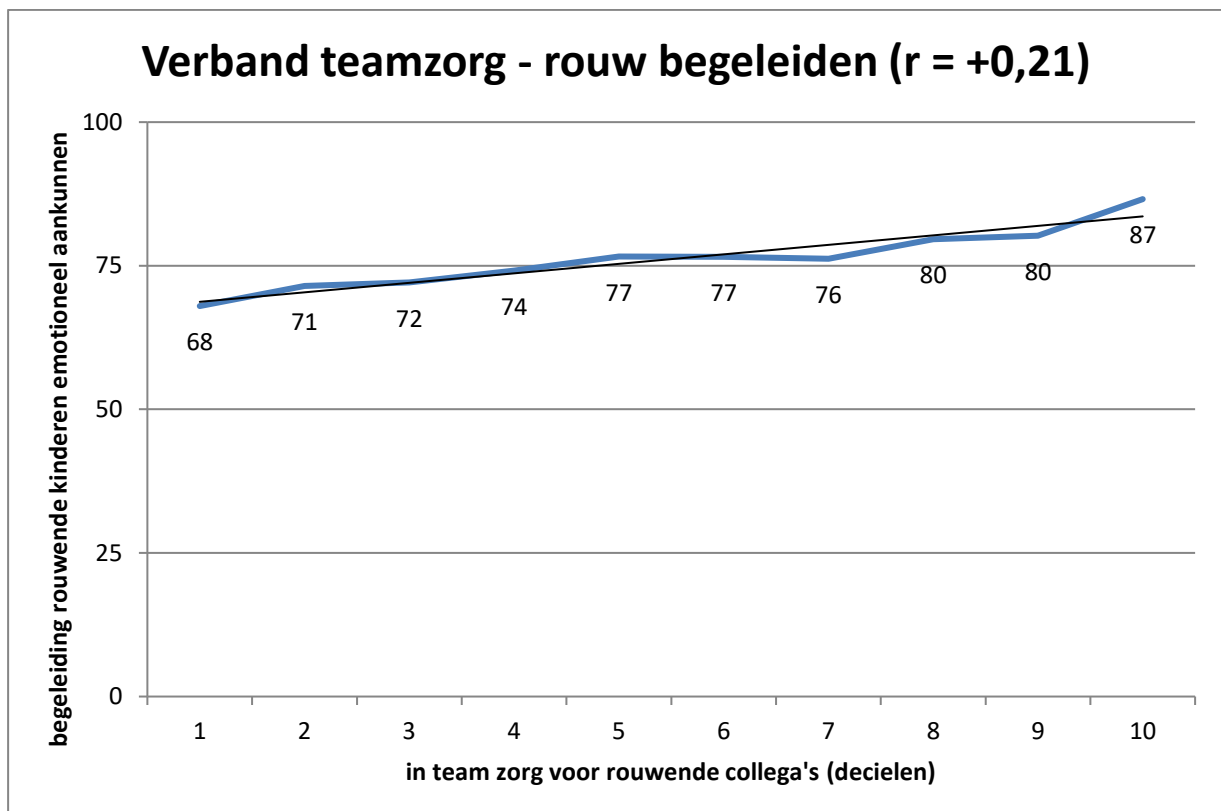

We onderzoeken of er een verband is tussen zelfzorg van de leerkracht en het begeleiden van rouwende kinderen. Volgens bovenstaande grafiek kunnen we aflezen dat er een toename is van 'emotioneel aankunnen' met toenemende 'zelfzorg'. De vastgestelde

correlatie $r = +0,27$ is, voor een steekproef van 1005, statistisch significant. Dit wil zeggen dat de kans dat er in de populatie geen verband zou zijn nagenoeg te verwaarlozen is.

Besluit: Deze grafiek stelt dat er een verband is tussen ‘zelfzorg’ en het emotioneel aankunnen van het begeleiden van rouwende kinderen. Hoe hoger de ‘zelfzorg’ hoe hoger de toename van het ‘emotioneel aankunnen’ om kinderen in rouw te begeleiden. In de literatuur vinden we bronnen die dit besluit kracht bijzetten. Zo geeft professor Mia Leijssen aan dat er een verband is tussen de goede verbinding van een zorgverlener met zichzelf en een positieve invloed op de verbinding van de cliënt met zijn belevingswereld. (Maes J. & Modderman H., 2015) Kinderpsychiater Binu Singh zegt: *“De kunst van opvoeden is om écht verbinding te maken met het kind. En dat kan alleen als je goed verbonden bent met jezelf!”* Als opvoeder, als leerkracht is het verbinden met jezelf volgens haar cruciaal. Men kan stellen dat de omgang met de kinderen gekleurd wordt door het eigen verhaal, de eigen emoties en existentiële ervaringen, de visies en reflecties over het aanwezige mens- en wereldbeeld. Hoe een leerkracht omgaat met de eigen emoties heeft een invloed op hoe hij met de kinderen omgaat. Rouwtherapeut Johan Maes geeft aan dat als een men zelf overspoeld wordt door emoties, het moeilijker is om in te zoomen op het verhaal van de anderen. (Maes J. & Modderman H., 2015).

Is er een verband tussen gedragenheid in het team en het zich emotioneel sterk voelen om rouwende leerlingen te begeleiden?

We onderzoeken of er een verband is tussen *teamzorg (in ons team wordt er zorg gedragen voor rouwende collega's en personeelsleden)* en het begeleiden van rouwende kinderen. Volgens bovenstaande grafiek kunnen we aflezen dat er een toename is van ‘emotioneel aankunnen van de begeleiding van rouwende kinderen’ met toenemende ‘teamzorg’. De vastgestelde correlatie $r = +0,21$ is, voor een steekproef van 1005, eveneens statistisch significant.

Besluit: Deze grafiek stelt dat er een verband is tussen 'teamzorg' en het emotioneel aankunnen van het begeleiden van rouwende kinderen. Hoe hoger de 'teamzorg' hoe hoger de toename van het 'emotioneel aankunnen' om kinderen in rouw te begeleiden. De vaststelling dat de een fijne samenwerking tussen collega's niet enkel het leren begunstigt, maar ook de draagkracht van leerkrachten versterkt kunnen we ook nalezen in de beleidssamenvatting over het zorgbeleid in het gewoon basisonderwijs en secundair onderwijs in Vlaanderen door het OBPWO onderzoeksproject van Elke Struyf. (Struyf, E. 2012)

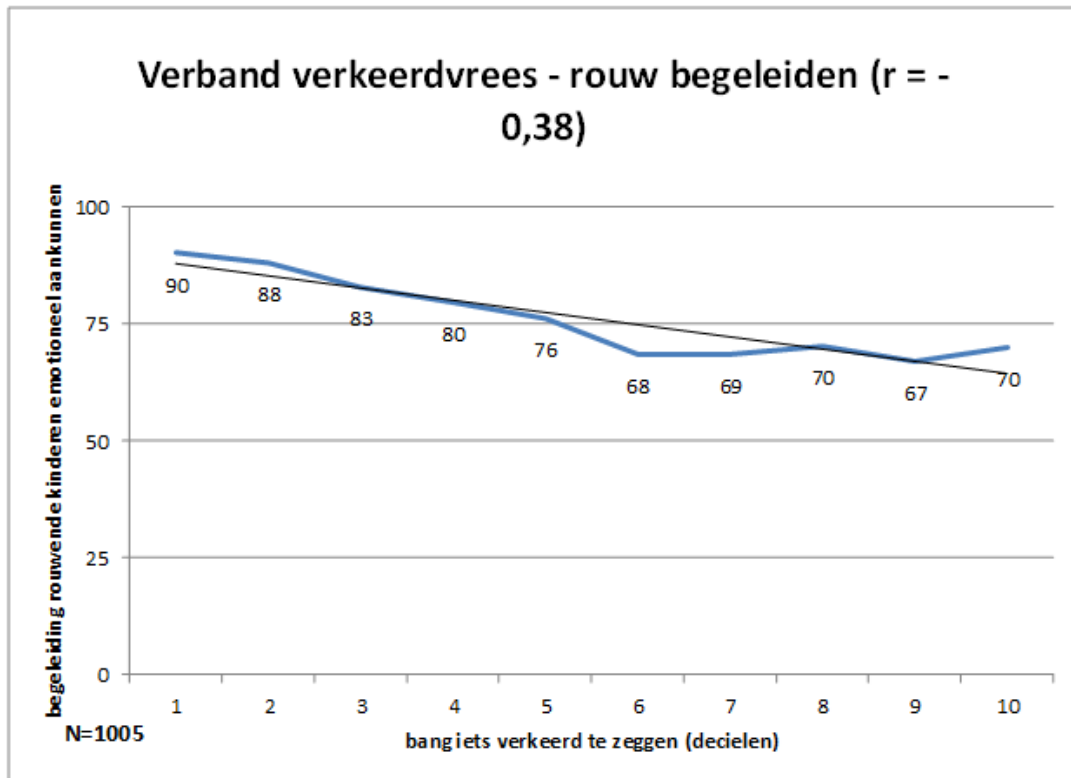
Discussie: Er zijn een aantal waarschuwingen die we in acht moeten nemen bij het interpreteren van de twee bovenstaande grafieken over het verband tussen het emotioneel aankunnen om rouwende kinderen te begeleiden en enerzijds zelfzorg en anderzijds teamzorg.

Ten eerste kunnen we er niet vanuit gaan dat de populatie (steekproef= 1005) de verzameling is van alle leerkrachten en personeel in het basisonderwijs. Zijn de respondenten die de vragenlijst invulden 'rouwgevoeliger' dan wie de enquête niet invulde? Dat kunnen we niet vaststellen.

Ten tweede kunnen we de correlatie niet gelijkstellen aan 'oorzakelijk verband'. We kunnen niet besluiten dat 'goede zelfzorg' of 'goede teamzorg' zorgt voor de begeleiding van rouwende kinderen. Het kan ook andersom zijn. Door kinderen in rouw te begeleiden kunnen leerkrachten en personeel ontdekken dat zelf- en teamzorg belangrijk zijn. Of misschien spelen er ook persoonlijkheidskenmerken mee zoals zelfzekerheid, lef,.. om rouwende kinderen te begeleiden. Dit kunnen we echter niet afleiden uit de grafieken.

Een derde waarschuwing om voorzichtig om te gaan met de resultaten uit de grafieken is dat een correlatie van $r = +0,27$ en een correlatie van $r = +0,21$ geen sterk voorspellende waarde hebben.

We merken op dat als we alle mogelijke correlaties binnen de blok 4 (vragen 16 tot 23 in de enquête) met elkaar vergelijken dat er een sterkere correlatie te vinden is tussen vraag 20 '*Ik voel me nu emotioneel sterk genoeg om rouwende kinderen te begeleiden*' en vraag 21 '*Ik ben bang om iets verkeerd te zeggen of te doen bij thema's zoals verlies, lijden, dood,...*'. De correlatie is $r = -0,38$. De vrees om iets verkeerd te zeggen of te doen lijkt dus dubbel zo determinerend (15%) als 'zelfzorg' (7%) en bijna 4 keer zo determinerend als 'teamzorg' (4%). Hoe minder vrees een leerkracht of personeelslid ervaart, hoe meer kans om rouwende kinderen emotioneel aan te kunnen om te begeleiden.

Als laatste waarschuwing willen we erop wijzen dat de ganse curve zich hoog situeert op de verticale as. Dit betekent dat de respondenten gemiddeld duidelijk positieve scores hebben gegeven aan 'het zich nu emotioneel sterk genoeg voelen om kinderen te begeleiden.' Er is geen enkele decielgemiddelde onder de 67.

Algemeen besluit

In dit exploratief praktijkgericht onderzoek willen we de noden en uitdagingen rond het werken aan rouw en veerkracht in het basisonderwijs in kaart brengen om hierop in te spelen in het project Snuiters Schatkist. Via een grootschalige enquête gericht op leerkrachten, directie, personeel,... in het basisonderwijs bereikten we 1303 respondenten waarvan 963 de vragenlijst volledig invulden. Uit de enquête komt naar voor dat de respondenten aangeven dat ze nood hebben aan ondersteuning van collega's, directie en externen, professionalisering over rouw, didactische materialen, tijd en ruimte om te werken rond rouw en verlies én financiële ondersteuning. Of deze noden gelden voor alle leerkrachten en personeel in het basisonderwijs kunnen we niet vaststellen. Als we ons echter baseren op de visie van geïntegreerde zorg is het verlenen van zorg inherent aan de pedagogische opdracht van elke leerkracht. Dit wil zeggen dat in deze geïntegreerde zorgvisie het omgaan en begeleiden van rouwende leerlingen behoort tot de taakin-vulling van elke leerkracht.

We onderzochten of leerkrachten die levensbeschouwelijke vakken verzorgen méér werken rond rouw en verlies en minder handelingsverlegen zijn dan hun collega's. Uit de resultaten komen inderdaad enkele kleine verschillen naar voor die daarop zouden wijzen, maar statistisch gezien vinden we onvoldoende steun bij deze hypothesen.

Het verband tussen 'zelfzorg' en 'teamzorg' en het emotioneel aankunnen van het begeleiden van rouwende kinderen werd onder de loep genomen. Uit de resultaten zouden we kunnen afleiden dat er een verband is tussen het emotioneel aankunnen van het begeleiden van rouwende kinderen en de 'zelfzorg' en 'teamzorg' van de respondenten. Hoe hoger de 'zelfzorg' en 'teamzorg' hoe hoger de toename van het 'emotioneel aankunnen' om kinderen in rouw te begeleiden. In de literatuur vinden we een aantal bronnen die dit onderschrijven, maar toch is er de nodige voorzichtig geboden om dit te besluiten.

De belangrijkste vaststelling is dat de vrees om iets verkeerd te zeggen of doen een hindernis is die leerkrachten en personeel ervaren om rouwende kinderen te begeleiden. Dit bevestigt de nood die de respondenten formuleerden naar professionalisering.

5. Implicaties voor de praktijk – Snuiters Schatkist

Dit praktijkgericht onderzoek 'Rouwen op de basisschool' kadert in het project 'Snuiters Schatkist' dat door het Rode Neuzen Fonds is erkend als 'Sterker op school'-project van vzw Talismanneke. Rekening houdend met de resultaten uit dit praktijkgericht onderzoek werd Snuiters Schatkist met een bijhorende handleiding (*Bijlage 4*) en de vormingsdag voor de 40 deelnemende scholen vorm gegeven.

De deelnemende scholen ontvingen **gratis (= financiële ondersteuning)** voor de digitale vormingsdag het basispakket van Snuiters Schatkist met **didactische materialen**: 1 Snuitertas met daarin 1 schatkist met hangslot + 1 Snuiterpop + 5 verschillende prentenboeken van Snuiter (Grote Boom is ziek, Toverdruppels, Meneer Poot zoekt werk, De wensbloem, Per ongeluk) + 5 bijhorende Talismannekes (1 per boek) + 1 schelp + 1 steen +1 vriendschapsbandje + 1 herinneringsboekje Vaarwel + 1 zigzagboekje Afscheid van Grote Boom + 1 koesterboekje + 2 verschillende Snuiter-affiches.

Tijdens de navormingsdag online werd een theoretisch kader rond rouw en veerkracht aangereikt. Op deze manier werd tegemoet gekomen aan de vraag en nood naar **professionalisering**. Er werden **didactische en inhoudelijke suggesties** aangereikt om op een preventieve manier aan de slag te gaan met de materialen uit Snuiters Schatkist. Met de materialen kan o.a. een hoekje gecreëerd worden in de klas of op school waar kinderen stil kunnen vallen en uiting kunnen geven aan hun gevoelens. Op deze manier kan er **tijd en ruimte** gecreëerd worden. Op de navormingsdag werd voldoende **tijd** voorzien om in te gaan op persoonlijke vragen van deelnemende scholen alsook tijd voor **uitwisseling en netwerking** tussen deelnemende scholen. Er werden ondersteunende tips en suggesties uitgedeeld.

Het evaluatieverslag van het Rode Neuzen Project – Snuiters Schatkist wordt bij dit onderzoeksrapport toegevoegd. Het concrete verloop en de evaluaties van de deelnemers kan hierin nagelezen worden. (*bijlage 5*)

6. Bronnen

- Baarda, B. (2014). *Dit is onderzoek. Handleiding voor kwantitatief en kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Baarda, B., de Goede, M. & Kalmijn, M. (2010). *Basisboek Enquêteren*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Bodvin, K. & Jacobs, K. (2015). *Toeleiding naar het zorgaanbod. Een onderzoek naar bestaande praktijken en verklarende factoren op kind-, gezins- en schoolniveau in het gewoon en buitengewoon onderwijs in Vlaanderen*. Universiteit Antwerpen: Antwerpen.
- De Decker, K. (2020). *Rouwen is niet loslaten maar liefhebben. Kinderen en jongeren helpen bij verlies en verdriet*. [cursus] Aalst: Odisee Hogeschool Educatieve Bachelor Kleuter en Lager Onderwijs.
- Gelaude, K. (2011). *Voor wie woorden zoekt*. Averbode: Forte.
- Genijn, K. (2013). *Schooltas vol verdriet: leren omgaan met rouw in de klas*. Leuven: Acco.
- Keirse, M. (2012). *Kinderen helpen bij verlies: een boek voor al wie van kinderen houdt*. (12^e druk). Tielt: Lannoo.
- Keirse, M. (2013). *Vingerafdruk van verdriet: Woorden van bemoediging*. Tielt: Lannoo.
- Knops, U. (2021). *Op afstand nabij*. Borgerhoff & Lamberigts nv: Gent.
- Maes, J. (2015). *Gehavend. Notities voor eigenwijs rouwen*. Witsand Uitgevers: Antwerpen.
- Maes, J. & Modderman, H. (red.) (2015). *Handboek Rouw, Rouwbegeleiding, Rouwtherapie. Tussen presentie en interventie*. Witsand Uitgevers: Antwerpen.
- Maes, J. & Verthriest, G. (2017). *Het DNA van rouw. Eigentijdse handleiding voor het omgaan met rouw en rouwenden*. Witsand Uitgevers: Antwerpen.
- Spuij, M. (2017). *Rouw bij kinderen en jongeren. Over het begeleiden van verliesverwerking*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Struyf, E. (2012). *Zorgbeleid in het gewoon basisonderwijs en secundair onderwijs in Vlaanderen: kenmerken, predictoren en samenhang met taakopvatting en handelingsbekwaamheid van leerkrachten*, Universiteit Antwerpen: Antwerpen.
- Van den Branden, K. (2015). *Onderwijs voor de 21ste eeuw*. Leuven: ACCO.
- Debusschere, B. (2015, 23 februari). Verlies verwerk je niet, je bewerkt het. *De morgen*. pagina 10.
- Vankersschaever, S. (2022, 25 maart). Help je rouwenden met een label. *De Standaard*.
- Timmermans, M. (2022, 24 maart) Voor altijd in rouw. *Eos Psyche & Brein*.
- Marlier, K. (2019, november) Kinderpsychiaters Peter Adriaenssens en Annik Lamp geven de fakkel door. *Zorgwijzer 87*, pg. 20-25. [2019 Zorgwijzer 87 V4.pdf \(zorgneticuro.be\)](#)
- Jeugdhulp, (2019, 13 augustus). *Kinderpsychiater Binu Singh gelooft in preventieve zorg*. Jeugdhulp. Geraadpleegd op 28 december 2021 op <https://www.jeugdhulp.be/actua/anderen-aan-het-woord/interview/kinderpsychiater-binu-singh-gelooft-in-preventieve-zorg>
- Myin-Germeys, I., Kirtley, O., Achterhof, R., Hiekkaranta, A. P., Hermans, K., Hagemann, N. (2019, 25 september). *Sigma 2019: Fase 1. Hoe word ik wie ik ben*. *Kuleuven/Sigma*. Geraadpleegd op 30 december 2021 op <https://gbiomed.kuleuven.be/english/research/50000666/50000673/cpp/images/signa-rapport-w1>

Bergman, A.; Axberg, U. & Hanson, E. (2017, 10 augustus). When a parent dies – a systematic review of the effects of support programs for parentally bereaved children and their caregivers. *Pubmed Gov*. Geraadpleegd op 20 februari 2022 op <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28797262/>

Verstraete, A. (2020, 2 april). Psychiater Dirk De Wachter waarschuwt: “Na de piek van het coronavirus, komt de piek van de psychologische problemen.” *Vrtnews*. Geraadpleegd op 30 december 2021 op <https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2020/04/02/psychiater-dirk-de-wachter-coronavirus-guarantaine/>

De Decker, K. (2020, 21 oktober) Omgaan met verlies en verdriet. *Kleutergewijs*. Geraadpleegd op 15 september 2022, van <https://kleutergewijs.wordpress.com/2020/10/21/omgaan-met-verlies-en-verdriet/>

Ungar, M. (2016) *The Child and Youth Resilience Measure (CYRM) Child Version*. Resilience Research Centre, <https://resilienceresearch.org/>

Wollaerts, K. (Host). (2019, 2 oktober) Hechting (nummer 4) [podcastaflevering] In Radio mama. Geraadpleegd op 20 december 2021, van [Radio Mama: Hechting \(libsyn.com\)](https://libsyn.com)

Fiddelaers- Jaspers, R. (Host) (2021, 18 januari) Hechting is een soort Wifi-verbinding.(nummer 18) [podcastaflevering] In De Verliescirkel. Geraadpleegd op 21 december 2021 van [Afl. 18: Binu Singh - Hechting is een soort wifi-verbinding - YouTube](https://www.youtube.com/watch?v=OfeFW3FxpY&feature=youtu.be)

Slaats, J. (Host) (2021, 1 november) Ondersteuning bij rouw en verlies – deel 1 (nummer 4) In Zinzorg KDS. Geraadpleegd op 21 december 2021 van [Zinzorg: Ondersteuning bij rouw en verlies \(deel 1\) on Apple Podcasts](https://www.apple.com/podcasts)

Leijsen, M. (2016) Why do I love the Person-centered approach [MOOC Existential Well-being Counseling: A Person-centered Experiential Approach.] <https://www.youtube.com/watch?v=OfEFW3FxpY&feature=youtu.be>

Leijsen, M. (2016) **Authenticity** [MOOC Existential Well-being Counseling: A Person-centered Experiential Approach.] [Authenticity \(EWBCx\) - YouTube](https://www.youtube.com/watch?v=OfEFW3FxpY&feature=youtu.be)

Babet Te Winkel, Verlieskunst, <https://www.verlieskunst.nl/>

7. Bijlagen

1. Vragenlijst met begeleidende brief	32
2. Theoretisch kader: visie op rouw en veerkracht	33
3. Begeleidende mail bij het onderzoek	42
4. Handleiding Snuiters Schatkist	43
5. Evaluatieverslag Snuiters Schatkist	107

Vragenlijst met begeleidende brief

Beste leerkracht, directeur,...

In deze coronatijden overleden al méér dan 21.000 mensen. 21.000 verhalen, families in verdriet. Ook kinderen maken deel uit van deze families. Ik ben reeds geruime tijd bezig met 'verlies en verdriet' bij kinderen en jongeren. Ik doe momenteel een praktijkgericht onderzoek over '**rouwen op de basisschool**'.

Het onderzoek kadert in een project dat door het Rode Neuzen Fonds erkend is als '**Sterker op school**'-project van de **vzw Talismanneke**.

Vanuit **Odisee**, de co-hogeschool zetten we hier mee mijn schouders onder. We willen onderzoeken welke noden er leven in het werken rond 'verlies en verdriet' in het basisonderwijs.

Ik deel graag deze vragenlijst in de hoop dat jullie dit kunnen verspreiden en delen in jullie netwerk. Het is een vragenlijst specifiek bedoeld voor **directie, leerkrachten, personeel basisonderwijs (kleuter, lager, buitengewoon)**. Het beantwoorden van alle vragen neemt ongeveer 10 minuten in beslag. Hoe méér respons, hoe beter we de noden in kaart kunnen brengen.

https://odisee.qualtrics.com/jfe/form/SV_40A9glXtO7NwA97

Alvast hartelijk dank!

Vriendelijke groeten

Katrien De Decker

Theoretisch kader: visie op rouw en veerkracht.

In deze bijlage worden een aantal uitgangspunten rond rouw en verlies besproken, voornamelijk gebaseerd en geïnspireerd op de wetenschappelijke inzichten uit het *Handboek Rouw, Rouwbegeleiding, Rouwtherapie. Tussen presentie en interventie* van Johan Maes en Harriëtte Modderman (2015) aangevuld met persoonlijke voorbeelden om te verduidelijken.

a) Rouw en verlies

Ik rouw dus ik heb lief

Verdriet heeft te maken met **liefde**, met graag zien, met verbinding, met hechting. (Keirse, M. 2013; Maes, J. 2015; Knops, U. 2021) Het verlies en gevoel van afgesneden zijn van een waardevolle persoon, dier, situatie,... maakt dat we rouwen. Niet alleen de band die een mens heeft met wie of wat hij is verloren beïnvloedt het rouwproces, maar ook de eigen ontwikkelde hechtingsstijl heeft een invloed. (Maes & Modderman, 2015) Met hechtingsstijl wordt de affectieve relatie bedoeld die een mens als kind opbouwde met één of meerdere opvoeders. Kinderpsychiater Binu Singh spreekt over de 1001 kritische dagen van het leven van een kind. (Wollaerst, K. 2019; Fiddelaers-Jaspers, 2021) Er worden vier verschillende hechtingsstijlen onderscheiden: veilige hechtingsstijl, angstige hechtingsstijl, vermijdende hechtingsstijl en gedesorganiseerde hechtingsstijl. Rouwenden met een veilig ontwikkelde hechtingsstijl lopen minder risico op gecompliceerde rouw dan wie onveilig gehecht is. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017) Kinderpsychiater Binu Singh spreekt echter liever over ‘verbinding’ dan over ‘hechting’ om de groeimogelijkheden en nieuwe kansen te benadrukken. (Wollaerst, K. 2019; Fiddelaers-Jaspers, 2021)

Ik rouw dus ik verbind

Rouwen is geen ziekte¹. Mensen spreken (meestal goedbedoeld) soms woorden uit die kunnen kwetsen. *Dat je het moet loslaten of dat je het een plaatsje moet geven. Dat je er sterker uitkomt of dat het over gaat. Dat het beter is zo of dat men niet boos of verdrietig moet zijn, enz.*

Verdriet heeft te maken met liefde en dat laat je niet zomaar los. Het gaat niet over rouw verwerken in de zin dat het zou verdwijnen of dat er een streep kan onder getrokken worden. Rouwen is niet ‘loslaten’ of afscheid nemen in de zin van ‘vergeten’. Het gaat over een andere manier van verbinden. De fysieke persoon is er niet meer, maar kan er wel zijn op een symbolische manier. Psychoanalyticus Stijn Vanheule verwoordt het als volgt: *“Rouwen is niet afscheid nemen, zoals vaak wordt gedacht. Het is als een monument bouwen voor degene die weg is. Je bewerkt het verdriet en het afscheid zodanig dat degene die je verloor altijd blijft meekijken over je schouder, maar je niet permanent overspoelt met het verdriet of je blokkeert in je dagelijkse leven.”* (Debusschere, B. 2015)

Het gaat eerder over ‘verder werken’ en ‘verbinden’ (De Decker, K. 2020), het verdriet integreren in jouw leven, het leren leven met het verdriet, het op zoek gaan naar jouw nieuwe identiteit, het herschrijven van jouw verhaal. Het verlies wordt een deel van jou. (Maes, J. & Modderman, H. 2015)

¹ In de recentste tekstherziening van het psychiatrisch handboek DSM-5 wordt traumatische rouw opgenomen als stoornis. Deze erkenning krijgt kritiek vanuit de beroepsgroep. Manu Keirse, Paul Verhaeghe,... betreuren deze beslissing. (Vankersschaever, S. 2022; Timmermans, M. 2022)

De band met wie of wat men verloren heeft, is dynamisch. Wie rouwt, geef taal aan deze relatie. Het wordt herschreven en hertaald in verbinding met onszelf en anderen. Er wordt betekenis gegeven aan het verlies. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017)

Ik rouw dus ik ben

Rouwen heeft te maken met het 'zijn'. Het 'zijn' in de totaliteit: hoofd, hart en handen. Het zijn in alle bestaansdimensies die niet los te koppelen zijn van elkaar: de fysieke, de sociale, de psychische en de spirituele dimensie. (Leijssen, M. 2016)

Rouw wordt in dit onderzoeksproject benaderd vanuit het existentiële perspectief met al zijn dimensies. *De fysieke bestaansdimensie* gaat over het lichaam, de materiële wereld en de natuurlijke omgeving. Als mensen rouwen heeft dit impact op deze fysieke bestaansdimensie. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017) Met het lichaam maken we contact met de wereld. Het lichaam geeft bovendien aan wat er nodig is. (Verthriest, G. 2015). Verbinding met het eigen lichaam is een belangrijke voorwaarde om te ontdekken wat men nodig heeft. Het lichaam heeft vele mogelijkheden, maar ook beperkingen. Naast de kracht van het lichaam worden we ook geconfronteerd met grenzen, zoals ziekte, pijn en uiteindelijk de dood. Een ingrijpende verlieservaring ervaren we ook in de fysieke dimensie. Zo zal je na een belangrijke verlieservaring zoals bijv. het overlijden van een dierbare, een relatiebreuk,... lichamelijk kwetsbaarder zijn. *Niet meer kunnen eten, handelen op automatische piloot,...* Er kunnen ook veranderingen zijn in de materiële wereld. *Bijv. een nieuwe woonplaats, minder financiële middelen,...*

Naast de fysieke bestaansdimensie is er ook de *sociale bestaansdimensie*. We leven als mens niet alleen, maar zijn in verbinding met anderen. Elke mens verlangt naar relaties die betekenisvol zijn waarbij men zich aanvaard en bemind voelt. We hebben nood aan mensen die van betekenis zijn, maar streven ook naar betekenis voor anderen.

Als mensen rouwen, doen ze dit niet alleen. De manier waarop wordt omgegaan met de rouwende heeft een invloed op de rouwbeleving. Betrokkenheid en verbondenheid worden als positief ervaren. Toch is er steeds een afstand, want elke mens is in se fundamenteel eenzaam. Niemand kan voelen en ervaren wat jij voelt en ervaart. Bovendien kunnen de sociale rollen sterk veranderen door de verlieservaring. (Verthriest, G. 2015) (Verthriest, G. & Maes, J. 2017)

De *psychische dimensie* gaat over de eigen innerlijke belevingswereld. Het gaat over de eigen interpretaties van ervaringen, de eigen emoties en gedachten, de eigen verlangens,... met andere woorden de innerlijke binnenkant en de eigen identiteitsbeleving. *Wie ben ik en wie zal ik worden?* (Verthriest, G. 2015).

De *spirituele dimensie* betreft het grotere geheel en hoe men zich daartoe verhoudt. (Verthriest, G. 2015). Reflecties en ervaringen over het gevormde mensbeeld, wereldbeeld en beeld van het al dan niet transcendente. In deze dimensie gaat het over het zoeken naar zin en betekenis. De Vlaams-Nederlandse theoloog Edward Schillebeeckx spreekt over een 'contrastervaring' om taal te geven aan een ervaring van ethische verontwaardiging. (Schillebeeckx, 1989) Een ervaring van *Dit kan toch niet waar zijn?* De gevormde beelden kunnen aan stukken liggen om dan geleidelijk aan op zoek te gaan naar betekenis en zin.

Ik rouw dus ik word

Rouw heeft dus ook te maken met het ontwikkelen van een nieuwe identiteit. De nieuwe werkelijkheid dwingt ons om existentiële vragen te stellen. *Wie ben ik nu? Wie kan ik zijn? Wie wil ik worden? Wat heeft het nog voor zin?*

Rouwen is een gezond en dynamisch levenslang proces van aanpassing en verandering, een antwoord dat zich ontvouwt en ontwikkelt door onze levensloop en dus een wezenlijk onderdeel uitmaakt van onze identiteit na een verlieservaring zoals overlijden, verlies van gezondheid, scheiding, werk, land, dromen en doelen. (Maes, J. & Modderman, H., 2015)

Deze definitie van rouwen uit het handboek 'Rouw, rouwbegeleiding en rouwtherapie' (Maes, J. & Modderman, H.) ziet rouw en verlies vanuit een integratief ontwikkelingsperspectief. Hierbij staat het integreren van verlieservaringen in het levensverhaal centraal. Rouwen gaat over alle bestaansdimensies en het herschrijven van het levensverhaal. Verlies en identiteit zijn onverbreekbaar verbonden met elkaar. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017). In deze definitie wordt ook gesproken over rouw als een antwoord op een verlieservaring. Rouwen beperkt zich niet tot verlies van een dierbare, maar na elke verlieservaring kan men rouwen. Zo kan een kind bijvoorbeeld rouwen na het verlies van een knuffel, verandering van klas of school, een verhuis, een scheiding,...

Na een ingrijpende verlieservaring gaat de rouwende op zoek naar zichzelf. In onderstaande getuigenis van een jonge vrouw na het overlijden van haar broer wordt dit sterk duidelijk.

Wie ben ik nog zonder mijn broer? Ik wilde hem nog zoveel vertellen... Kan ik mezelf nog zus noemen? Ben ik nu enig kind? Ik kan niet meer dezelfde zijn... Ik ben anders. Ik voel me anders. Ik ben niet meer dezelfde. Wie ik ben nu... weet ik niet... Héél gek misschien, maar ik kan niet meer dezelfde kleren dragen als vroeger want dat ben ik niet meer...

Ik rouw voor al-tijd

De ontwikkeling van onze identiteit duurt een leven lang. Daarom zijn de woorden 'dynamisch levenslang' toegevoegd aan de beschrijving. Telkens opnieuw zoekt de rouwende een antwoord op wie men is en wil worden. We worden gevormd door wie en wat we liefhebben. De relatie tot wat of wie men verloren is, is dynamisch. Verhalen kunnen herschreven worden, telkens opnieuw... (Verthriest, G. & Maes, J. 2017)

De uitspraak dat tijd alle wonden heelt, wordt vaak uitgesproken. Deze aanname vindt zijn oorsprong in de eerste theorieën over rouw. Sigmund Freud analyseerde als één van de eersten het rouwproces vanuit de psychoanalyse. Freud benadrukte dat men de geliefde overledene moet loslaten. Dit vraagt een zogenaamde rouwarbeid. Na Freud werd rouw verder bestudeerd en zijn er nog talrijke rouwmodellen ontwikkeld. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017)

De meest gekende standaardrouwmodellen zijn afkomstig van Elisabeth-Kübler-Ross en William Worden. Bij beiden is rouwen het doorlopen van fasen of taken. Bij Elisabeth Kübler-Ross staan vijf emoties centraal: ontkenning, woede, marchandieren, depressie en aanvaarding. William Worden ontwikkelde het model van vier taken: de realiteit van het verlies onder ogen zien, de pijn van het

verlies ervaren en doorleven, zich aanpassen aan een nieuw leven door een plaats te geven aan het verlies en de draad van het leven terug opnemen. (Spuij, M. 2017) Oorspronkelijk werd aangegeven dat de rouwende de fasen of taken chronologisch dienden door te maken. Later werd duidelijk gemaakt dat de volgorde niet belangrijk was. De rouwende kan heen en weer bewegen. Mede dankzij het werk van E. Kübler-Ross en W. Worden werd het belang om aandacht te besteden aan mensen in rouw krachtig duidelijk. Zij gaven beschrijvingen weer van rouwreacties, maar de modellen werden meestal normatief gebruikt. Tot op de dag van vandaag baseren vele therapeuten zich op deze modellen om rouwendenden te begeleiden. Net vanuit de hulpverlening wordt ook duidelijk dat deze rouwmodellen onvoldoende houvast geven in de praktijk als standaardmodellen geldend voor iedere rouwende. (Maes, J. & Modderman, H., 2015) Verschillende rouwendenden gaven aan zich niet herkennen in de standaardrouwmodellen, zoals de moeder hieronder in de illustratie.

Een moeder sprak me aan wetende dat ik me verdiep in het onderwerp 'rouwen' en vertelde dat ze gelezen had dat een rouwproces na het overlijden van een kind zeven jaar duurt. 'Het is al méér dan zeven jaar geleden dat ik mijn zoon verloor en het doet nog altijd pijn... Ik mis hem. Ik sta er mee op en ik ga ermee slapen. Is dat normaal? Ik heb het gevoel dat dit voor altijd is...Ik ben zijn moeder. Hij is mijn kind.'

In de getuigenis van deze moeder worden enkele belangrijke kritieken op de standaardrouwmodellen bloot gelegd. De moeder herkent zich niet in het rouwmodel en vraagt zich af of het wel normaal is. Ze voelt sterk aan dat rouwen niet af is. Haar zoon blijft haar zoon. Dat wil zij niet verliezen. Het gaat over liefde, over verbinding, over kwetsbaarheid en kracht. Ze wil haar zoon niet loslaten in de zin van vergeten of doodzwingen. Zij is zijn moeder. Hij is haar zoon. Het gaat hier niet over het een plaats geven. Niemand is zo aanwezig als de geliefde die gemist wordt. De band blijft. Dit is normaal. *Tijd heelt geen wonden.*

Niets is ooit nog hetzelfde. Door ontmoetingen en ervaringen doorheen de tijd kunnen de wonden van verdriet littekens worden. (Keirse, M. 2003) Een mens heeft tijd nodig om de wonde zorgvuldig te verzorgen en te laten verzorgen. Rouwen vraagt vertraging. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017) Het verzorgen vraagt veiligheid, geduld en nabijheid. De ene wonde is de andere wonde niet. De ene rouwende is de andere niet. Elke wonde en elke rouwende is uniek en vraagt een specifieke zorg. Door te vertragen kunnen we ingaan op wat deze unieke rouwende nodig heeft. Hoe kan de wonde verzorgd worden zodat het een litteken wordt? Verdwijnen doen de littekens niet, want de liefde en het bijhorende verdriet kan en wil je niet uitwissen. Rouw is géén probleem dat moet opgelost worden of losgelaten. (De Decker, K., 2020) Het is niet te 'verwerken'. Een litteken kan nooit de sterkte van de oorspronkelijke huid evenaren. Het tekent en vormt ons, het maakt ons wie we zijn, we dragen het altijd mee. Jij bent nooit meer dezelfde. Over een litteken kan je wrijven zonder dat het altijd pijn doet. Een litteken kan ons iets vertellen over herinneringen. Rouw is méér dan pijn. (Maes, J. & Modderman, H., 2015) Natuurlijk zijn er momenten waarop het litteken pijn kan doen en zelfs opnieuw kan open gaan. Bij een nieuwe verlieservaring kunnen oude verlieservaringen gereactiveerd worden. Het is dan ook belangrijk om hier aandacht aan te besteden. (De Decker, K., 2020)

Het rouwproces bestaat niet

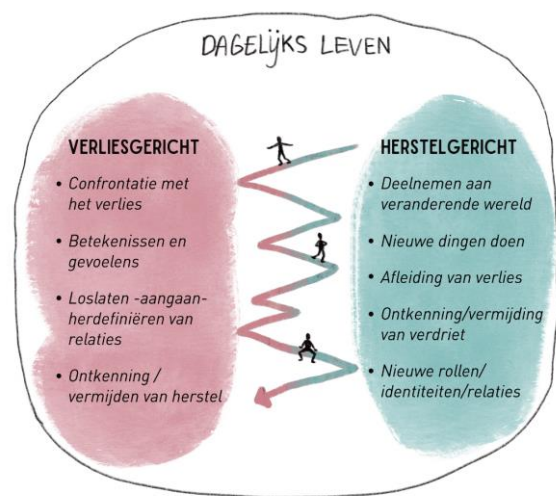
De moeder vertelde verder dat zij graag over haar zoon vertelde, dat ze het fijn vond dat zijn vrienden nog aan hem dachten, hem herdachten. Het maakt haar trots. Ze is zo trots op haar zoon. Haar dochter vond dit eerder moeilijk en reageerde nogal afwijzend op initiatieven van vrienden om haar broer te herdenken.

Hier wordt duidelijk dat hét rouwproces niet bestaat. Er bestaat geen specifieke handleiding of stappenplan. Voor de dochter kan het helpend zijn om de te intense emoties te vermijden om zo de pijn draaglijk te houden. (Maes, J. & Modderman, H., 2015) Voor de moeder zijn deze momenten waarop herinneringen worden opgehaald wél helpend. Voor de moeder is de blijvende band troostend. Dat de naam van haar zoon nog genoemd wordt, dat er over hem gepraat wordt, werkt voor haar helend. De moeder voelt trots. Ze voelt niet enkel pijnlijke emoties, maar ook positieve emoties. Hét rouwproces bestaat niet. Voor de mama is het belangrijk dat haar positieve emoties ruimte krijgen. Uit het verhaal van de zus zien we dat het niet voor iedereen helpend is om te praten en emoties te uiten. Elke mens rouwt op zijn unieke manier. Dat er een uniform rouwproces zou zijn geldend voor iedereen is zogenaamde een rouwmythe (Maes, J. & Modderman, H., 2015)

Ik rouw dus ik beweeg

Onderzoekers Margaretha Stroebe en Henk Schut hebben **het duaal procesmodel** ontwikkeld. Hierbij kunnen we **rouwen vergelijken als roeien met twee riemen**: een verliesgerichte en herstelgerichte riem. De ene roeispaan is **verliesgericht**. *Je bent bezig met het verlies, je denkt aan de overledene, je haalt herinneringen op, het gaat over missen en verlangen. Je bezoekt het graf of doet een kaarsje branden, je herleest brieven, je bekijkt foto's,...* *Je laat het verdriet toe met alle gevoelens (boos, bang, schuldig voelen, ...)*. De focus ligt op de verlieservaring. Alle (positieve en negatieve) gevoelens, handelingen, cognities op het verlies staan hierbij centraal. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017) De andere roeispaan is **herstelgericht**. Dit staat voor het bezig zijn met het aanpassen aan de veranderingen in het leven na de verlieservaring. *Het gaat over het herinrichten van het leven na het verlies, het gaat over het huishouden doen, plannen maken, bankzaken regelen, opnieuw afspreken met vrienden, op zoek gaan naar wie je bent,.. Het gaat over nieuwe vaardigheden leren, nieuwe rollen en taken op zich nemen. Het gaat over 'verder gaan'.* Soms zullen mensen in rouw het vermijden om stil te staan bij het verlies omdat de emoties te intens en heftig zijn. Volgens Margaretha Stroebe en Henk Schut is gezond rouwen **het heen en weer bewegen van de twee roeispanen, het schommelen tussen verlies en herstel**, het openen en sluiten van het verlies, de confrontatie en de vermindering. Sommige mensen zullen op bepaalde momenten vooral verliesgericht bezig zijn, anderen vooral herstelgericht. Ieder gaat daar op zijn eigen manier mee om. (De Decker, K. 2020) Elke mens heeft ook een bepaalde voorkeur voor copingstijl, dit is hoe je omgaat met het verlies. Het duale procesmodel geeft erkenning aan het verschil. Het gaat over een balans vinden tussen de twee manieren. Een aantal onderzoekers zoals Léonor Fasse, Emmanuelle Zech, Johan Maes, Gerke Verthriest wijzen erop dat de twee polen niet zo gemakkelijk te onderscheiden zijn. De twee roeispanen zijn verweven met elkaar. Uiteindelijk draait het om het verlies en de band die men daarmee had en heeft. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017)

Onderzoekers en rouwtherapeuten Johan Maes en Gerke Verthriest ervaren het als een sterke meerwaarde dat het duale procesmodel de twee polen van coping en hechting samen brengt. Het model heeft heel wat voordelen, maar door een aantal kritische bedenkingen

Duale Procesmodel van Omgaan met Verlies
(Stroebe en Schut, 1998)

Babet Te Winkel, Verlieskunst 2021

ontwikkelden Johan Maes en Gerke Verthriest het DNA-model als nieuw rouwmodel. Naast de bedenking hierboven beschreven dat de twee polen verweven zijn met elkaar, geven ze ook aan dat hechting niet enkel kan geplaatst worden in de pool van verlies. Ook in de pool van herstel, het verdergaan met het leven is er een duidelijke band met de hechting van wat of wie men verloren is. De band blijft. Niet alleen in het verleden maar ook in de tegenwoordige tijd en in de toekomst. Daarnaast wijzen ze er ook op dat het woord 'herstel' zou kunnen oproepen dat rouwen een ziekte is. Dit is het niet. Ze verkiezen te spreken over '*oriëntatie op het verder leven*'. In het DNA-model is er aandacht voor drie dimensies van rouw die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: de dimensie van verlies, de dimensie van het leven na het verlies en de dimensie van de relatie met wie of men is verloren. De hechting staat centraal in dit DNA-model. Het gaat ook hier over het integreren van het eigen levensverhaal en het vormen van een nieuwe identiteit. Het verweven van de verlieservaring in het eigen leven. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017)

Ik rouw dus ik antwoord

In de definitie wordt gesproken over '*rouwen als antwoord op een verlieservaring*'. Een 'antwoord' is ruimer dan de term 'reacties'. Het impliceert het proces van betekenisgeving. (Verthriest G. & Maes, J. 2017) Hoe wordt er met andere woorden omgegaan met het verlies? Volgend voorbeeld kan dit illustreren. Een chronisch zieke vrouw vertelt dat iedereen haar een goede gezondheid toewenst met het nieuwe jaar, maar ze is ziek en kan niet genezen. Ze kan door haar ziekte steeds minder. *Erkennen dat het moeilijk is, de kracht en moed om ermee om te gaan zou men mij beter toewensen.* Het verlies van de gezondheid wordt in de literatuur een zogenaamd 'levend verlies' genoemd. (Verthriest G. & Maes, J. 2017) De vrouw gaf aan vaak te horen *dat ze blij mag zijn dat ze er nog is.* De vrouw probeert oprecht zin te vinden in wat wel nog kan, maar verlangt ook naar het bestaansrecht van haar verdriet. Zij rouwt levenslang. Elke keer geconfronteerd worden met opnieuw iets wat niet meer kan, met de pijn,... zorgt voor intens verdriet. Zij heeft het recht om verdrietig te zijn en verlangt naar erkenning want het is niet gemakkelijk om voortdurend antwoord te geven op haar nieuwe gezondheidssituatie. Haar rouw is levenslang. Of de vader die me toevertrouwde dat mensen hem soms vertelden na het overlijden van zijn dochter dat ze het niet aan zouden kunnen wat hij doormaakte en dat ze zijn sterkte bewonderden. Dit kwam bevreemdend over bij hem. Want wat is sterk zijn? *Het zogenaamd sterk zijn is de enige keuze die ik heb,* vertelde hij. Sterk in zijn kwetsbaarheid probeert hij elke dag opnieuw een antwoord te geven op het verlies van zijn dochter. De man houdt van reizen. Hij voelt diepe verbinding met zijn dochter op verschillende plekken waar ze ooit samen geweest zijn. Het antwoord geven is levenslang. Zijn dochter maakt deel uit van wie hij is. Zij maakt hem tot de man en vader die hij is en zal worden. Al-tijd. *Het verdriet slijt niet, maar ik probeer ermee om te gaan. Ik ga er anders mee om dan mijn vrouw. En dat is oké.* Elk rouwt op een eigen unieke manier én toch is rouw ook universeel.

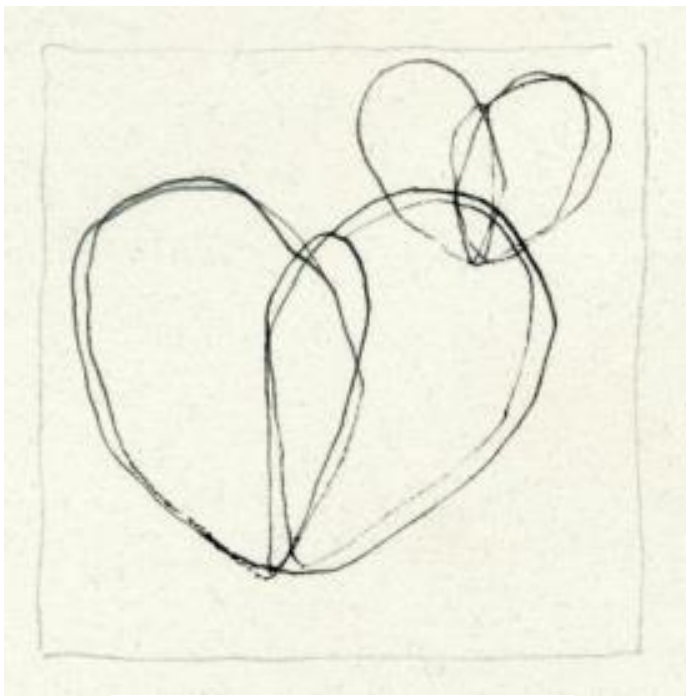
Besluit

Rouwen is rouwen. Het is uniek. (Slaats, J. 2021) Iedereen rouwt op zijn of haar eigen unieke manier. Het is liefhebben. Rouwen gaat niet over het verlies loslaten of vergeten, maar over het integreren van het verlies in het eigen levensverhaal. Het verlies beperkt zich niet tot het overlijden van een geliefde, maar men kan rouwen na elke verlieservaring (*bijv. scheiding, verhuis, verandering van school, schending van vertrouwen, vriendschapsbreuk,...*)

De verlieservaring vormt de rouwende. Rouwen heeft impact op de totale mens en alle existentiële dimensies. De gangbare rouwcultuur kan het rouwen beïnvloeden. Net zoals ook andere factoren

een invloed hebben op het rouwproces: de eigen persoonlijkheid, de ontwikkelde hechtingsstijl en manier van omgaan met tegenslagen, de omgeving, de omstandigheden van het verlies, de betekenis van de relatie,... (Maes, J. & Modderman H., 2015)

Rouwen is schommelen tussen verlies en herstel. Rouwen is afstand nemen en nabijheid zoeken. Rouwen is afleiding zoeken en verbinding zoeken met wie of wat men is verloren om betekenis te geven aan het verlies. Rouwen is opstaan, zich aankleden, de dag doorkomen. Rouwen is lachen en huilen. Rouwen is voelen. Rouwen is zijn. Het gaat over pijn, angst en verdriet, maar ook over kracht en schoonheid. Rouwen is tijd nemen. Tijd heelt geen wonden. *Tijd kan je leren leven met verdriet*, schrijft Kris Gelaude mooi in haar gedicht.

© Barbara Thevelin - vzw Emmaüs

Tijd heelt
geen wonden
tijd leert
je leven
met verdriet
en wachten
zeer geduldig
tot je weer
schoonheid ziet
en tot
de tederste
herinneringen
zo diep vertakt zijn
in je ziel
dat ze
die zere plekken
kunnen overgroeien

Kris Gelaude

b) veerkracht

Rouwen en veerkracht

Veerkracht en rouwen zijn verbonden met elkaar. Over het begrip 'veerkracht' is nog geen consensus. In wetenschappelijk onderzoek rond de verschillen in rouwtrajecten wordt veerkracht op verschillende manier benaderd. Onderzoeker George Bonanno rekent een rouwende die een korte periode uit evenwicht is tot het veerkrachttraject. Bij onderzoeker Stephanie Spahni worden rouwendenden vanuit een focus op de psychologische aanpassing veerkrachtig genoemd indien ze geen problemen vertonen. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017) Onderzoekers Johan Maes en Gerke Verthriest kiezen er echter om het begrip 'veerkracht' ruimer te zien. *Rouwen is volgens hen een uiting van veerkracht*. Ze geven aan dat de meeste mensen veerkrachtig zijn na een verlieservaring.

(Verthriest G., & Maes, J. 2017) Dit kan op verschillende manieren tot uiting komen. Ze wijzen erop dat verschillende factoren bepalen welk proces de rouwende meemaakt. Zij geven dan ook de voorkeur aan de omschrijving van veerkracht uit de American Psychological Association.

Veerkracht is het proces van zich goed kunnen aanpassen aan tegenslag, trauma, tragedie, bedreigingen of zelfs belangrijke stressbronnen. (Verthriest G., & Maes, J. 2017)

Het belang van de context

Ze wijzen op het belang van het **proces**. Het gaat over een weg, over een bewegen,... Dit wijst ook op het belang van de context. Je bent als mens niet alleen. Je leeft in een wereld, in een cultuur. De manier waarop de rouwende omgaat met het verlies gebeurt in interactie met de omgeving, de andere mensen, de materiële, sociale, economische, religieuze en culturele context. De context is niet te onderschatten. Het aanpassen en de verwachtingen van deze aanpassingen worden altijd gekleurd vanuit het perspectief vanuit deze context. Uit onderzoek blijkt dat er een duidelijk verband is tussen een positief rouwtraject en de sociale steun in de context. (Verthriest, G. & Maes, J. 2017)

Het belang van de context vinden we ook terug in de definitie van veerkracht geformuleerd volgens het Resilience Research Centre en Dr. Michael Ungar (co-directeur van RRC). Veerkracht wordt hier vanuit een **sociaal cultureel ecologisch perspectief** benaderd. Dit wil zeggen dat de omgeving en context *bijv. maatschappelijk werkers, zorgverleners, leerkrachten, verpleging, opvoeders,... maar ook familie, culturele en levensbeschouwelijke gemeenschap, leeftijdsgenoten* betrokken wordt om de veerkrachtige ontplooiing bij de persoon mogelijk te maken en te ondersteunen. In onderstaande definitie kunnen we duidelijk lezen dat veerkracht zich niet enkel focust op de persoon in kwestie maar ook op de context (professioneel, persoonlijk en cultureel) om zinvolle (hulp)bronnen aan te reiken en te voorzien.

Resilience is defined as:

- I. The capacity of individuals to navigate their ways to resources that sustain well-being;
- II. The capacity of individuals' physical and social ecologies to provide those resources; and
- III. The capacity of individuals, their families and their communities to negotiate culturally meaningful ways to share resources.

Door het Resilience Research Centre en Dr. Michael Ungar (co-directeur van RRC)

In deze definitie wordt het begrip veerkracht niet voorgesteld als een individueel concept maar verschuift het naar een meer relationeel begrip van welzijn ingebed in een sociaal-ecologisch kader. Dit wil zeggen dat mensen enerzijds de vaardigheid nodig hebben om middelen en hulpbronnen te vinden die het welzijn versterken alsook dat het aan de omgeving, families en gemeenschappen is om middelen aan te reiken die mensen als zinvol ervaren. (<https://resilienceresearch.org/about-resilience>)

Veerkrachtbronnen

De Resilience Research Centre (RRC) ontwikkelde een Child and Youth Resilience Measure (CYRM) om de veerkrachtbronnen (individueel, relationeel, gemeenschappelijk en cultureel) te onderzoeken. Deze CYRM is een onderdeel van het International Resilience Project (IRP) van het RRC in 14 gemeenschappen over de hele wereld. Dit project (IRP) ontstond in 2002 onder leiding van Dr. Michael Ungar. Een handleiding om de CYRM te gebruiken vindt men terug op de website van RRC (<https://resilienceresearch.org/>)

In de CYRM zijn er drie subschalen terug te vinden in de vragenlijsten voor kinderen en jongeren. Om de veerkracht te onderzoeken worden er vragen gesteld over:

- Individuele peer support, individuele capaciteiten en vaardigheden zoals bijv. sociale vaardigheden, communicatievaardigheden, handelingsvaardigheden, etc.
- relaties met primaire zorgverleners en de psychische en lichamelijke zorg.
- contextuele factoren die een gevoel van verbondenheid creëren (spiritueel, cultureel, onderwijs).

Besluit

Het begrip 'veerkracht' kan op verschillende manieren benaderd worden. In dit praktijkgericht onderzoek worden 'veerkracht' niet herleid tot een individuele vaardigheid, maar wordt het belang van het de context en het proces in rekening gebracht. Veerkracht gaat niet enkel over de eigen individuele vaardigheden maar ook over de verbinding met zorgverleners én met de omgeving. (<https://resilienceresearch.org/>) Door preventief in te zetten op het oefenen van sociale en communicatieve vaardigheden, door zich bewust te worden van de eigen talenten en hulpbronnen, de existentiële noden en het ondersteunend en verbindend netwerk waar men beroep kan opdoen kan de veerkracht vergroot worden.

Begeleidende mail bij het onderzoek

Beste leerkracht, zorgcoördinator of directeur,

Wij willen je graag een aantal vragen stellen over "**Rouwen op de basisschool**".

Op die manier willen we nagaan welke noden er leven in het werken rond 'verlies en verdriet' in het basisonderwijs. Dit onderzoek kadert in een project dat door het Rode Neuzen Fonds is erkend als 'Sterker op school'-project van de vzw Talismanneke. Met Odisee, de co-hogeschool zetten wij hier mee onze schouders onder.

Het beantwoorden van alle vragen neemt **ongeveer 10 minuten** van je tijd. Wij behandelen alle antwoorden vertrouwelijk en zullen enkel op geanonimiseerde wijze rapporteren over de onderzoeksresultaten.

Je deelname is volledig vrijwillig, je hebt het recht om je deelname aan dit onderzoek stop te zetten. Je hebt ook het recht om te vragen om de over jou verzamelde persoonsgegevens in te kijken, te verbeteren of te laten wissen.

Contacteer hiervoor katrien.dedecker@odisee.be

Voor specifieke vragen i.v.m. je privacy kan je terecht onze collega voor gegevensbescherming via privacy@odisee.be

Alvast bedankt te willen meewerken aan dit onderzoek!

Met vriendelijke groeten,
Katrien De Decker,

docent
rouw-en verliesconsulent
onderzoeker

Educatieve Bachelor Kleuteronderwijs en Lager Onderwijs Odisee Campus Aalst

SNUITERS SCHATKIST

'GELUKKIG ZIJN MET WAT JE HEBT EN OMGAAN MET TEGENSLAGEN ZIJN DINGEN DIE JE
KAN LEREN. VOLWASSENEN EN KINDEREN KUNNEN DIT SAMEN DOEN.

CREATIVITEIT EN FANTASIE GEVEN ONS ALLEMAAL MEER VEERKRACHT.'

AUTEURS - KATRIEN DE DECKER EN ELFI VAN KEYMEULEN,
DOCENTEN EDUCatieve BACHELOR KLEUTER- EN LAGER ONDERWIJS
LAY-OUT - SARA MADDER, VRIJWILLIGER TALISMANNEKE

INHOUDSTAFEL

VOORWOORD	4
1. NOG EVEN DIT	
INLEIDING	7
KOESTERBOEKJE	8
INHOUD SNUITERS SCHATKIST	10
2. VEERKRACHTMOMENTEN MET SNUITER - <i>algemene informatie</i>	
GOED OM WETEN	11
SNUITERHOEKJE IN DE KLAS	11
VEILIGE SFEER	12
LEESWIJZER HANDLEIDING	12
3. GROTE BOOM IS ZIEK - <i>over een levensbedreigende ziekte</i>	
VOORPROEFJE	13
VERHAAL	14
VERWONDERING	16
OP STAP MET SNUITER	18
KOESTERMOMENT	19
4. TOVERDRUPPELS - <i>over verdriet</i>	
VOORPROEFJE	20
VERHAAL	21
VERWONDERING	22
OP STAP MET SNUITER	24
KOESTERMOMENT	26
5. MENEER POOT ZOEKT WERK - <i>over werkloosheid</i>	
VOORPROEFJE	27
VERHAAL	27
VERWONDERING	28
OP STAP MET SNUITER	31
KOESTERMOMENT	33
6. PER ONGELUK - <i>over onbedoeld schuldig zijn</i>	
VOORPROEFJE	34
VERHAAL	35
VERWONDERING	37
OP STAP MET SNUITER	40
KOESTERMOMENT	46

7. DE WENS BLOEM - <i>over onverwacht verlies en schuldgevoel</i>	
VOORPROEFJE	47
VERHAAL	47
VERWONDERING	49
OP STAP MET SNUITER	50
KOESTERMOMENT	52
DANKWOORD	54
BRONNENLIJST	55
BIJLAGE 1 - AFSCHIED VAN GROTE BOOM	58
BIJLAGE 2 - VEERKRACHT EVALUEREN	61
BIJLAGE 3 - VEERKRACHTBRONNEN BUITEN DE SCHOOL	63

VOORWOORD

In deze handleiding staan talrijke praktische voorbeelden van hoe je in je klas kunt werken met Snuiters Schatkist. Alle voorbeelden zijn uitgewerkt door leerkrachten met ervaring. De vzw Talismanneke is hen bijzonder dankbaar voor de vele fijne werkvormen die ze enthousiast wisten te ontwikkelen. We zijn ervan overtuigd dat het bij jullie al wat kriebelt om Snuiters Schatkist uit te proberen in de klas.

Snuiters Schatkist is een veerkrachtproject op basis van verhalen in prentenboeken bestemd voor gewoon en buitengewoon, kleuter- en lager onderwijs. Volgens het Vlaams Instituut voor Gezond Leven is veerkracht het vermogen om, na stress en tegenslag, niet alleen te herstellen, maar zelfs op een positieve manier te veranderen.

Leerkrachten zijn specialisten in het versterken van veerkracht. Zoals telkens wanneer ze een kind de kleinste mislukking of tegenslag helpen overwinnen. Maar in het leven van een kind kunnen zich ook ingrijpende en traumatiserende gebeurtenissen voordoen. Dan is een kind aangewezen op eigen veerkracht en vooral op de veerkracht van begrijpende, liefdevolle en behulpzame kinderen en volwassenen in de naaste omgeving.

Met Snuiters Schatkist is het mogelijk om veerkracht te verkennen vooraleer iets heel ernstigs zich voordoet. Snuiter is een wezentje dat af te rekenen krijgt met pijnlijke verliezen, eigen verliezen maar ook die van anderen. Van Snuiter leren we dat daar intense emoties bij horen, dat we niet zonder meevoelen kunnen, dat we veerkracht kunnen zijn voor elkaar.

Onlangs nog heeft Verliesjuf Sonja Lassche het **volgende** gepost op haar Facebookpagina:

'In mijn kleutergroep staat een boekenmand. Kinderen mogen daar zelf een boek uit pakken om te bekijken. Maar ook kiezen we elke dag een boek om na het fruit eten samen te lezen. De boeken passen bij de tijd van het jaar. Maar ik vind het ook belangrijk dat ze passen bij de hele breedte van het leven. Vrolijke boeken over feest en blij zijn, maar ook over de moeilijke thema's als afscheid, ziekte en de dood.

Vandaag wil ik jullie even mee laten kijken in een van de boeken uit mijn mand: Grote boom is ziek (Nathalie Slosse). [...]

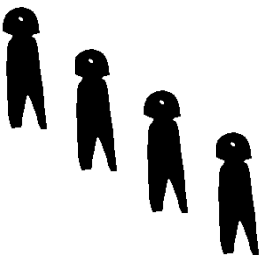
Vaak wachten we tot de situatie zich aandient om dan een passend boek te kiezen. Niks mis mee hoor. Maar uiteindelijk is het zo jammer van deze, vaak prachtige boeken om ze in een tranenkoffer of troostdoos te bewaren. Verlies, verdriet, ziek en (vaak) ook weer beter worden; het is het leven. Kinderen krijgen dat ook mee. Hoe graag we ze er ook tegen willen beschermen.

Mooier is het om ze aan de hand te nemen. En ze te laten voelen dat we het niet alleen hoeven doen. Dat er troost is. Dat er mensen zijn om je te helpen. Levenslessen in veerkracht.'

Kinderen kunnen wel wat ellende aan. Het is te merken aan de hoeveelheid drama die ze in hun eigen spel kunnen inbouwen. Soms gevoed door zelf meegemaakte miserie, maar zeker ook door de talrijke fictieve tragedies die ze langs verhalen binnen krijgen. Van een verhaal geschikt voor kinderen wordt doorgaans verwacht dat er ten minste een happy ending is. De gruwel in de meest schrikwekkende sprookjes is gigantisch maar... het komt uiteindelijk allemaal weer goed, meestal zelfs buitenmaats beter dan oorspronkelijk.

Jammer, maar in het leven van kinderen, evenzeer als dat van volwassenen, loopt het niet altijd zo goed af. Er bestaat nu eenmaal een gemis en verlies dat werkelijk onomkeerbaar is. Soms maakt Snuiten ook dergelijk gemis en verlies mee. Snuiten komt dan niet, zoals in de sprookjes, machtiger en rijker uit dat verhaal. Alhoewel... zelfs in de grootste miseries weet Snuiten altijd wel kleine talismannekes te vinden die als ware schatten in die schatkist passen. Talismannekes ontstaan uit pijnlijke gevoelens, maar zijn ook hulpmiddeltjes die gelukkig kunnen maken. Het is geruststellend om te voelen dat ze er zijn wanneer het nodig is. Ze zijn bescheiden en kunnen geen wonderen doen. Maar ze zijn speels en hebben een groot hart voor kinderen van alle leeftijden.

Help Snuiten om zijn schatkist speels te delen met de kinderen. Laat Snuiten de verhalen erbij vertellen en laat Snuiten ook volop meeleven met de verhalen van de kinderen. Laat de kinderen hun eigen schatten tekenen, beschrijven, in muziek en beweging uiten en probeer ze in een of andere vorm als talismannekes een plaatsje te geven in een schatkist van de school... of in een Schatkist van de klas... of in een Schatkist voor thuis.

Door Snuiters Schatkist kunnen uiterst pijnlijke, ook verborgen, ervaringen van kinderen aan de oppervlakte komen. Dat toont hoe erg nodig Snuiters Schatkist soms kan zijn. Maar het stelt meteen de vraag of we als leerkracht het opgedoken kinderleed wel alleen aankunnen.

 Enige indicatie of er meer hulp van buitenaf is vereist, vinden we in het overlopen van de verschillende veerkrachtbronnen waarover een kind beschikt. Op het einde van deze handleiding is een lijst te vinden afgeleid en vertaald uit verschillende evaluatie-instrumenten van de Resilience Research Centre van de Dalhousie University in Canada. We hebben deze benadering gekozen omdat individuele veerkracht hier zo nadrukkelijk wordt verbonden met veerkracht vanuit de beschikbare omgeving. We hebben er, ten slotte, ook enkele adressen voor extra hulp aan toegevoegd.

*Je hoeft geen diploma te hebben om een pleister te plakken.
Maar als de wonde groter is dan de pleister moet je naar de dokter.
En als de pijn groter is dan de dokter ben jij, is iedereen nodig.*

voor Talismanneke
Piet Slosse, doctor in de psychologie

www.talismanneke.be

1. NOG EVEN DIT

INLEIDING

Wil je rouw en verlies bespreekbaar maken in jouw klas, maar heb je nood aan goede ideeën?

Wil je ook inzetten op veerkracht en geestelijke gezondheid bij je kinderen en zoek je naar inspiratie?

Snuiters Schatkist zet je hierbij graag op weg!

Via Snuiters schatkist willen we dat kinderen enkele talen van verdriet leren kennen.

Snuiter is het hoofdpersonage in de prentenboeken van Nathalie Slosse, bezielster van vzw Talismanneke. In haar boeken komen verlieservaringen aan bod zoals kleine verliessituaties, ziekte, schuldgevoelens, scheiding, lijden, de dood, afscheid.

Snuiter gaat op een veerkrachtige en inventieve manier om met zijn verdriet. Hij toont dat door het uiten en delen van emoties een kracht kan ontstaan. De kinderen ontdekken dat gevoelens er mogen zijn.

Moeilijke onderwerpen bespreekbaar maken helpt om veerkrachtiger in het leven te staan.

Veerkracht is het vermogen om je aan te passen aan stress en tegenslag, om te vallen en weer op te staan. Je 'veert' telkens terug. Van kinderen wordt gezegd dat ze veerkrachtig zijn. Dat klopt ook, maar niet elk kind is even veerkrachtig of is veerkrachtig op elk moment.

Door in te zetten op veiligheid, interactie en hechting kan men veerkracht versterken tegen toekomstige tegenslagen en verdriet. De boeken van Snuiter en het project Snuiters Schatkist zetten hier volop op in.

Snuiters Schatkist biedt de kans om rouw en verlies bespreekbaar te maken wanneer een verlieservaring zich voordoet maar nodigt daarnaast ook uit preventief te werken aan veerkracht; met name door te leren omgaan met gevoelens, talentgericht te werken, hulpbronnen en ondersteunende relaties te ontdekken. Er wordt dus niet enkel op de eigen veerkracht van het kind gefocust maar ook op de omgevingsveerkracht.

We willen kinderen laten ontdekken dat net als Snuiter ook zij gelukkig en ongelukkig kunnen zijn, dat net als Snuiter ook zij vindingrijk kunnen zijn, dat net als voor Snuiter er altijd wel iemand is te vinden die goed voor hen kan zorgen. Het koesterboekje helpt hen om deze verschillende bronnen van veerkracht in beeld te brengen.

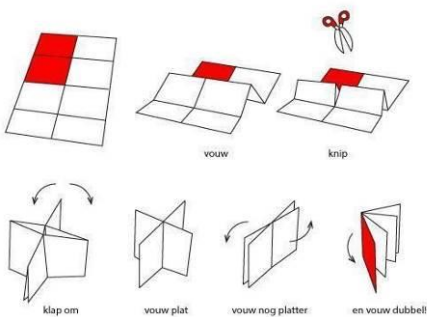
KOESTERBOEKJE

Het koesterboekje is een veerkrachtenboekje voor de kinderen. Het is een boekje dat ze persoonlijk aanvullen, bewaren, naar kunnen teruggrijpen en in kijken, in de hand houden, ... als ze het moeilijk hebben, kracht nodig hebben, ...

Druk het koesterboekje op de volgende pagina af op A3-papier. Volg het [stappenplan](#) om het boekje te plooiën.

© Stichting Lekkerkloaien

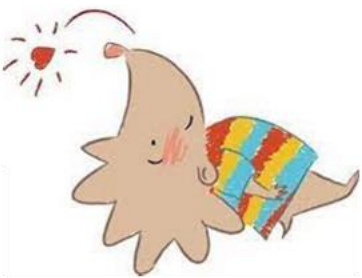
Het koesterboekje is een vouwboekje. Het zelf vouwen van het boekje zorgt ervoor dat de kinderen het boekje als 'hun boekje' zien.

In het boekje krijgen ze de kans om elementen die hen kracht geven in de verf te zetten. Ze kunnen bronnen van veerkracht uit hun omgeving zoals nabije personen aangeven.

Het boekje kan doorheen de Snuiter Schatkist-momenten aangevuld worden. Daarnaast kunnen kinderen er ook naar teruggrijpen tijdens moeilijke momenten. Door er in de bladeren, te lezen, te kijken, te tekenen... kunnen ze er kracht uit putten.

Mijn koesterboekje

Odisee
de ontdekboekjes

Dit is het
het begin van jouw schatkist.

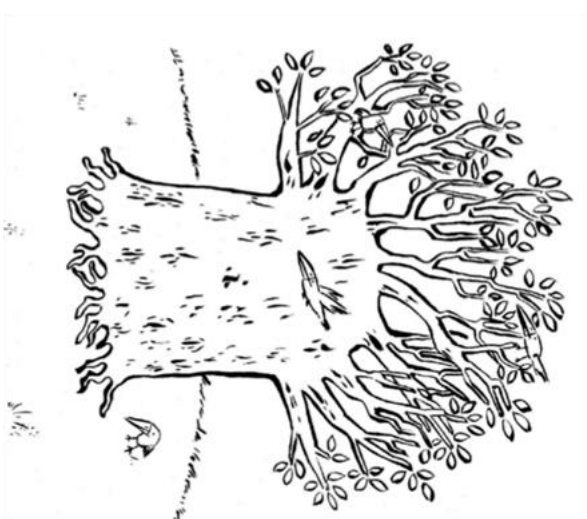
In dit koesterboekje kan je
schrijven en tekenen,
om wat je ontdekt hebt
niet te vergeten.
Bewaar dit boekje op een
bijzondere plek.
Bewaar het goed. Koester het...

Wie geeft jou kracht.....

Mijn kracht is.....

Wie is mijn Grote Boom?

Wie is mijn Bessie?

Wat heb ik nodig om
getroost te worden?

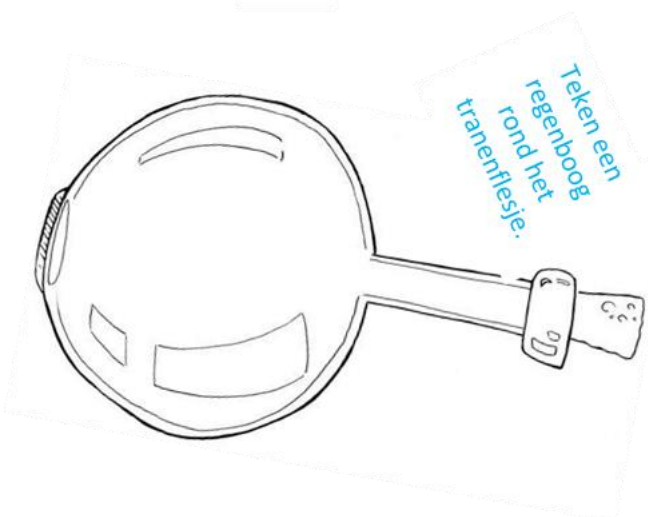

Hoe maak jij het goed
of bied je hulp?

Heb jij ook toverdruppels?

Teken een
regenboog
rond het
tranenflesje.

Jouw talenten
Jouw PARELS

INHOUD SNUITERS SCHATKIST

De hieronder beschreven materialen zijn verzameld in een Snuitertas.

- 1 schatkist met hangslot
- 1 Snuiterpop
- 5 verschillende prentenboeken van Snuiter
- 5 talismannekes (die elk apart een link leggen naar een 'veerkracht'-moment in een prentenboek):
 - voor Toverdruppels: een tranenflesje van de Tranenfee
 - voor Meneer Poot zoekt werk: een origamikikker
 - voor Grote Boom is ziek: een gebreid rood sjaaltje
 - voor Per ongeluk: een takje met aangeknoopt lusje als blindenstok
 - voor De wensbloem: een dromenvanger
- zakje met drie afsprakensymbolen: een schelp, een gesprekssteen met hart en een vriendschapsbandje
- A3-kopie van koesterboekje
- 1 gevouwen A2-poster met afbeelding van Snuiter en Kroosje uit Per ongeluk
- bij de Snuitertas: 1 opgerolde A2-poster met afbeelding van Snuiter en alle Snuiterboeken.

EEN EIGEN SCHATKIST IN ELKE KLAS

De juf of meester kan met een doos (bijvoorbeeld schoendoos) een 'schatkist van de klas' maken om net als Snuiter schatten in te bewaren van kinderen uit de klas. Je kan ook verder individualiseren en de kinderen een eigen schatkist laten ontwerpen voor thuis.

2. VEERKRACHTMOMENTEN MET SNUITER

GOED OM WETEN

Elke klas, elk kind is anders. Voel als leerkracht aan waar jouw kinderen toe in staat zijn. Observeer en ga in gesprek.

Bij elk Snuitenboek bieden we een reeks van activiteiten aan om het verhaal te doorgronden en de onderwerpen die worden aangesneden te onderzoeken.

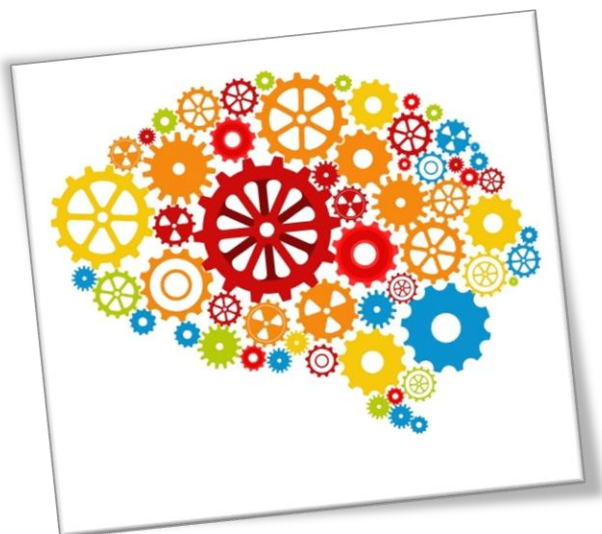
Niet elke voorgestelde werkvorm of vraag uit onderstaande handleiding dient aan bod te komen. Alle aangereikte activiteiten zijn suggesties. Elke situatie, elk kind is anders. Speel in op de noden van de kinderen. Wanneer je merkt dat de kinderen van jouw klas snel(ler) afgeleid zijn kan je een selectie maken uit het aangeboden ideeëngoed of andere werkvormen aanreiken. Je kan er ook voor kiezen om het verhaal opgedeeld voor te lezen bijvoorbeeld bij aanvang van de dag starten en hernemen na de speeltijd.

Verwerkingsmomenten kan je spreiden doorheen de week.

SNUITERHOEKJE IN DE KLAS

Behoud in je klas een hoekje voor Snuiters schatkist.

Zorg voor een mooie sfeervolle fysieke ruimte. Een beeld zegt méér dan duizend woorden. Dat is zéker voor kinderen zo. Dus als je de aandacht van kinderen wil trekken, heb je beelden nodig. Een Snuitenhoek zal verwondering en nieuwsgierigheid opwekken. De schatkist, de Snuitenpop, de talismanekes, ... spreken tot de verbeelding.

LAAT HET ME DOEN

Een Snuitenhoek kan je samen met de kinderen opbouwen en vormgeven. Via de Snuitenhoek kan je taal geven aan emoties.

Vertel het mij en ik zal het vergeten.

Laat het mij zien en ik zal het mij
herinneren.

Laat het mij doen en ik zal het begrijpen.

Chinees gezegde

Door letterlijk ruimte te creëren voor de schatkist geef je het signaal dat er ruimte is voor hun gevoelens. Op deze manier heb je ook aandacht voor emotionele ruimte. Dit bekom je als kinderen zichzelf kunnen zijn, als ze zich gedragen en veilig voelen, als je ten volle aandacht hebt voor het kind in zijn totaliteit. Door kinderen een taal aan te reiken om met emoties om te gaan, werk je aan een warm klas- en schoolklimaat.

VEILIGE SFEER -

Een sfeer van veiligheid is een van de voorwaarden om zich als kind gehoord te voelen en gevoelens te durven delen. Om dit te benadrukken begint de kennismaking met elk prentenboek via eenzelfde stramien. Een beetje als een ritueel. Om jullie hieraan te herinneren staat er steeds een schatkistje.

Welkom

Heet de kinderen een warme welkom aan de deur van het (klas)lokaal, bij het binnenkomen, in de Snuiterhoek,

Zorg dat elk kind zich gezien en gehoord voelt. Maak verbinding met de kinderen.

Sfeer van vertrouwen

Laat de kinderen acclimatiseren en rustig worden door een plek in de klas/kring/zithoek te vinden en zich voor te bereiden op het verhaal: 'Zijn jullie klaar voor een verhaal?'

Snuiters Schatkist wordt opengemaakt. Er worden drie symbolen uit de schatkist gehaald om de afspraken rond een veilige sfeer te herhalen:

een schelp

We luisteren naar elkaar, we oordelen niet.

een gesprekssteen met hart

We spreken vanuit het hart. We spreken niet in naam van iemand anders. We luisteren naar wie de steen vasthoudt. Niemand wordt verplicht om te vertellen.

een vriendschapsbandje van Snuiter

Wat er gezegd wordt blijft in de klasgroep. We werken in vertrouwen.

LEESWIJZER HANDLEIDING

Om deze handleiding niet te lijvig te maken en herhaling te vermijden wordt er soms verwezen naar een andere plek in dit document, of naar een website. Klik op het gele handje in de kantlijn en laat je verrassen.

Zie je dit hartje? Lees dan zeker de tip.

Zoek je een talige of net niet zo'n talige activiteit bij het boek? Laat je dan leiden door deze symbolen.

3. GROTE BOOM IS ZIEK

over een levensbedreigende ziekte

Snuiter houdt veel van Grote Boom.

Wanneer de dokter houtwormpjes ontdekt onder de schors van Grote Boom, wordt zijn wereld helemaal op z'n kop gezet...

EEN VOORPROEFJE

Heet de kinderen welkom en open de schatkist om de afspraken voor een veilige sfeer te herhalen.

De leerkracht neemt de Snuiterpop. Het verhaal gaat over Snuiter en het speelt zich af in het bos. Er worden een aantal prenten getoond. De leerkracht stelt enkele vragen over de prenten om de nieuwsgierigheid op te wekken.

- Wat zie je? (waarneming)
- Hoe denk jij dat Snuiter zich voelt? (gevoel)
- Ik vraag me af waarom Snuiter zich zo zou voelen. Wat denken jullie?

waarneming

Snuiter zit op de tak van de boom en huilt

Snuiter omarmt grote boom.

Snuiter schopt tegen grote boom.

Snuiter schommelt.

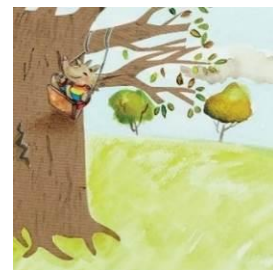
gevoel

bang - verdrietig - ...

liefdevol - nabij - ...

boos - machteloos - ...

blij - vrij - gelukkig - ...

HET VERHAAL - GROTE BOOM IS ZIEK

Het verhaal wordt expressief verteld door de leerkracht. De prenten uit het verhaal worden getoond.

Er wordt tijdens het verhaal stil gestaan bij de vier eerder getoonde prenten van Snuiten.

mogelijkheid 1

De kinderen leven zich in in het personage van Snuiten. Ze bootsen de emoties na. De kinderen zitten of staan in een kring. De prenten liggen in het midden van de kring.

De leerkracht neemt een prent en bespreekt dit kort samen met de kinderen. De kinderen bootsen de gevoelens van Snuiten na. Toon eens hoe Snuiten zich voelt? Hoe kijk jij verdrietig? Hoe kijk jij boos? Hoe kijk jij als je teleurgesteld bent? Hoe toon jij dat je bang bent? Hoe toon jij dat je opgelucht bent? Hoe toon jij dat je het niet eerlijk vindt? Enz.

De kinderen lopen door elkaar in de klas. De leerkracht laat verschillende muziekfragmenten horen. De kinderen tonen welke emoties deze fragmenten oproepen. Dit kan voor de kinderen verschillend zijn. Voor het ene kind kan een muziekfragment bijv. 'vreugde' oproepen terwijl anderen het associëren met bijv. 'angst'. Vermijd dat een muziekfragment aan één emotie wordt gekoppeld. De kinderen kunnen linten ter beschikking krijgen om nog expressiever te bewegen op de muziek.

De kinderen komen opnieuw in een kring zitten. Eén kind krijgt een prent van Snuiten te zien. Het kind beeldt dit gevoel uit. De andere kinderen raden over welke prent het gaat. activiteit.

mogelijkheid 2

De prenten worden besproken en teruggekoppeld naar de leefwereld van de kinderen.

Snuiten zit op de tak van de boom en huilt.

- Wat is er gebeurd? Welk gevoel heeft Snuiten?
Snuiten krijgt slecht nieuws. Grote Boom is ziek. De dokter vertelt dat er houtwormpjes onder de schors van één van zijn takken wonen. Snuiten heeft er nog nooit van gehoord, maar het klinkt heel ernstig. Grote Boom is zijn vriend. Snuiten moet ervan huilen. Misschien voelt Snuiten zich overweldigd, bang, verdrietig,... bij dit slechte nieuws?
- Hebben jullie ook al eens slecht nieuws gekregen? Hoe reageerde je toen? Leerlingen komen met een persoonlijk antwoord. Om een veilige sfeer te

behouden is het belangrijk dat waardeoordelen van wat slecht nieuws inhoudt achterwege worden gelaten.

Snuiter omarmt grote boom.

De dokter zal de tak met houtwormpjes van Grote Boom wegsnijden. De dokter heeft ook een speciaal medicijn bij om de houtwormpjes weg te jagen. Maar dat medicijn zal Grote Boom wel ziek maken. Snuiter heeft een beter idee. Hij omarmt de boom en geeft hem kusjes.

- Waarom doet hij dat?
Hij wil Grote Boom beter maken.
- Kunnen de kusjes Grote Boom beter maken?
Neen, de medicijnen jagen de houtwormpjes weg, maar kusjes geven is wel een goed idee. Het toont dat Grote Boom er niet alleen voor staat.
- Wat doe jij om iemand te tonen dat je er bent? Hoe toon jij steun?
Persoonlijk antwoord van de leerlingen.

Snuiter schopt tegen een boom.

- Wat is er gebeurd? Welk gevoel heeft Snuiter?
Snuiter verveelt zich omdat hij nu niet met Grote Boom kan spelen zoals vroeger. Snuiter wordt boos omdat Grote Boom zo ziek is. Waarom moet Grote Boom zo ziek worden? Hij schopt tegen een andere boom.
- Kan je begrijpen dat Snuiter zo boos wordt?
Persoonlijk antwoord van de leerlingen.
- Ben je ook al eens zo boos geworden?
Waarom?
Persoonlijk antwoord van de leerlingen.
- Wat zegt Oehoe de uil tegen Snuiter over 'boos worden'?
Het is normaal dat Snuiter boos is. Je mag boos zijn, maar je mag geen andere bomen pijn doen. Oehoe maakt hier het verschil tussen het gedrag van Snuiter en het gevoel.

Snuiter schommelt.

- Wat is er gebeurd? Welk gevoel heeft Snuiter?
Grote Boom wordt sterker. Snuiter kan terug schommelen in Grote Boom. Snuiter is blij, opgelucht, vrolijk, vrij, ...
- Hou jij van schommelen?
Persoonlijk antwoord van de leerlingen.
- Welk gevoel heb je als je schommelt? Sluit even jouw ogen en probeer dat gevoel terug naar boven te halen.
Persoonlijk antwoord van de leerlingen.

VERWONDERING

De kinderen vinden hun eigen weg in het verhaal: 'Ik vraag me af ...'

De kinderen leren dat een gevoel een belangrijke signaalfunctie heeft. Een gevoel vertelt iets over wat men nodig heeft, over de behoefte. Een gevoel is als het ware een boodschapper.

De leerkracht vertelt dat er post is aangekomen. Een brief van Bessie, het schaap.

Beste klas en juf/meester,

Jullie hebben het vast al gehoord. Grote Boom is ziek. Dat maakt me net als Snuiter erg verdrietig en bang. Het is niet erg om bang te zijn of om verdrietig te zijn. Ik heb geleerd van Oehoe de uil dat een gevoel ons iets wil vertellen. Een gevoel vertelt ons een verhaal. Echt waar, het vertelt ons wat we diep vanbinnen nodig hebben. Ik zal het proberen uit te leggen. Toen ik vernam dat Grote Boom ziek is, ben ik beginnen huilen. Ik voelde me erg verdrietig want ik houd erg veel van Grote Boom. Ik kreeg buikpijn. Het was alsof er een knoop in mijn buik zat. Was ik nu net als Grote Boom ziek? Ik ging net langsgaan bij de dokter toen Oehoe de uil me een bezoekje bracht. Oehoe luisterde naar me en gaf me een dikke knuffel. Hij vertelde: 'Lieve Bessie, ik zie en hoor dat je verdrietig bent. Stop jouw gevoel niet weg, maar luister naar wat het jou wil vertellen. Elk gevoel mag er zijn lieve Bessie.' Ik snapte er niets van, maar ik voelde me wel beter. Nu begrijp ik het wel. Ik was verdrietig en had nood aan iemand die naar me luisterde, iemand die me een knuffel gaf. Toen ben ik mijn sjaal beginnen breien voor Grote Boom. Op deze manier wil ik hem troosten en tonen dat ik er ben.

Beste kinderen, zijn jullie ooit al verdrietig geweest? Of net als Snuiter boos? Wat hebben jullie nodig als jullie verdrietig zijn? Wat hebben jullie nodig als jullie boos zijn? Oehoe vertelde me dat dit voor iedereen anders kan zijn. Willen jullie me laten weten hoe ik jullie kan troosten?

Lieve groetjes
Bessie.

Ik vraag me af - mogelijkheid 1

Poppenspel

Speel met het Snuiterpopje kort de stukjes uit het verhaal. De kinderen leven zich in en troosten Snuiter (net als Bessie).

- Snuiter geeft kusjes aan Grote Boom.
- Snuiter is boos.
- Snuiter is verdrietig.
- ↳ De kinderen troosten Snuiter.

Bessie brengt een rode sjaal naar Snuiter.

Om af te sluiten wordt samen het liedje [Toverkusje](#) gezongen.

Ik geef je een kusje,
toverkusje op jouw zieke plekje.
't Gaat al beter, zoveel beter.
't Is een heel goed medicijn.
Kusje hier, kusje daar.
van je vriendje lief en klein

Ik vraag me af - mogelijkheid 2

Kringgesprek

Neem de kinderen mee door luidop na te denken: "Ik vraag me af..."

- wat Snuiter nodig heeft als hij boos is.
- wat Bessie nodig heeft als ze verdrietig is.
- wat jij nodig hebt als je verdrietig bent.
- wat jij nodig hebt als je boos bent.

De kinderen ontdekken dat een gevoel een verhaal vertelt, dat een gevoel een boodschapper is. Ze denken na over wat zij nodig hebben als ze verdrietig zijn of boos. Dat kan voor iedereen anders zijn. Dat is goed. Dat mag. Alles mag er zijn.

De kinderen nemen er hun koesterboekje bij. Er staat een Grote Boom afgebeeld, Bessie met een sjaal, boze Snuiter. De kinderen mogen in deze afbeeldingen noteren:

- Wie is mijn Grote Boom of Grote Bomen?
- Wat heb ik nodig om getroost te worden als ik verdrietig ben = in sjaal
- Wie is mijn Bessie? Wie heeft mij al getroost?

Opmerking: de kinderen kunnen dit ook zelf op een creatieve manier verwerken. Je bezorgt hen grote papieren, verf, potloden,...

Elk kind tekent een Grote Boom met verschillende takken en blaadjes. In de namen en takken worden de namen geschreven van mensen die belangrijk zijn. De kinderen mogen de Grote Boom versieren. Op de tekening kunnen ook Bessie, de sjaal, en andere personages een plaats krijgen.

OP STAP MET SNUITER

De leerkracht gaat op zoek om op creatieve manier kinderen vorm te laten geven aan de eigen respons op het verhaal. In deze fase kunnen de kinderen de schatkist vullen met hun eigen talismanekes.

We vertrekken van het idee: "Elk gevoel mag er zijn."

Ook gevoelens van verdriet en boosheid mogen er zijn.

Creëren van een trooststeen.

Op de kaft van Grote Boom is ziek zien we Snuiter stenen in de vorm van een hart neerleggen. De kinderen gaan nu zelf een trooststeen creëren. (Indien de kinderen nood hebben aan troost, kunnen ze via de steen aangeven wat ze nodig hebben.)

We kiezen er bewust voor om geen toonmoment te houden. Maak duidelijk aan de kinderen dat het niet belangrijk is dat de steen mooi is. Elk kind wordt bevestigd. Mooi dat jij een steen maakt die jou kan troosten!

vorm gegeven door Toon Godderis

Werkwijze:

- Gebruik echte, gladde stenen.
- Breng een primer aan op de steen. Laat dit eerst goed drogen.
- Versier de steen. Je kan gebruik maken van verfstiften, acrylverf, fijne stiften, permanent markers...
- Laat de verf een dag drogen.
- Je kan de stenen vernissen. Dit zorgt ervoor dat de steen glanst en dat de kleuren goed blijven zitten.

Symboliek van een steen:

Stenen spreken tot de verbeelding. Kinderen verzamelen graag steentjes. Het worden echte schatten. In vele culturen en levensbeschouwingen krijgt de steen een symbolische betekenis. Ze worden gelinkt aan 'kracht' en 'eeuwigheid'. Zo leggen Joden die een graf bezoeken een steentje op het graf als symbool van verdriet, als symbool van eeuwigheid. De steen vergaat niet. De liefde voor de overledenen vergaat niet. Hun namen worden gekoesterd. Ook Bram Vermeulen verwijst naar het symbool van de steen in zijn bekende lied 'De steen'. Ik heb een steen verlegd in een rivier op aarde. Nu weet ik dat ik nooit zal zijn vergeten. Ik leverde 't bewijs van mijn bestaan. Omdat, door het verleggen van die ene steen. Het water nooit dezelfde weg zal gaan. Een steen is klein en krachtig. Kinderen hebben nood aan iets tastbaars als ze willen getroost worden. Een knuffel, een steen,... die ze kunnen vasthouden, wegstoppen in hun hand of broekzak,... Zo wordt de trooststeen een echte krachtsteen.

KOESTERMOMENT

Alle kinderen komen terug naar klas/de kring/de zithoek om feestelijk af te sluiten met iets lekkers, met een spreuk, gebed of lied en een persoonlijke afscheidsgroet.

De kinderen verzamelen rond de schatkist met hun steen voor een dankbaarheidsoefening. De leerkracht en de kinderen zitten in een kring en nemen hun steen stevig vast dicht bij het hart.

"Grote Boom, dank je wel om onze vriend te zijn. Dokter, dank je omdat je Grote Boom wilt beter maken. Snuiter, dank je wel omdat je ons leert dat we verdrietig mogen zijn. Bessie, dank je wel omdat je ons leert dat we anderen kunnen troosten. Oehoe de uil dank je wel omdat je ons leert dat we boos mogen zijn...."

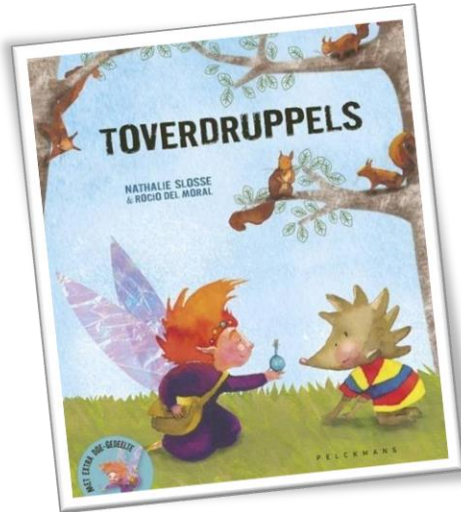
De leerkracht vult verder aan met enkele persoonlijke elementen. Bijv. Dank je wel kinderen omdat jullie er zijn voor elkaar. Dank je wel kinderen omdat jullie een persoonlijk trooststeen hebben gemaakt. Dank jullie wel omdat we hier samen danken."

Ik ben dankbaar voor... Voor wie of wat ben jij dankbaar? De kinderen die wensen mogen dit uitspreken. De trooststenen van de kinderen krijgen een plaats rond de schatkist van Snuiter. Ze kunnen één voor één hun steen neerleggen in de vorm van een hart. (Dit kan niet verplicht worden.)

Tot slot wordt samen een lied gezongen, bijvoorbeeld [Toverkusje](#).

3. TOVERDRUPPELS

over verdriet

Snuiter is verdrietig, want zijn vriend Grote Boom is ziek. Als hij begint te huilen, verschijnt de Tranenfee. Zij vangt zijn tranen op in een flesje.

In haar tas zitten nog meer flesjes, voor de andere dieren in het bos. Want als je huilt omdat je van binnen pijn hebt, komen er toverdruppels. En daar kan de Tranenfee iets heel bijzonders mee. Maar alvorens Snuiter dat ontdekt, heeft hij veel vriendjes een zachte schouder geboden om op uit te huilen. Want met een vriend in de buurt, luchten tranen op en is er daarna weer ruimte voor plezier!

EEN VOORPROEFJE - STEM-ACTIVITEIT

Heet de kinderen welkom en open de schatkist om de afspraken voor een veilige sfeer te herhalen.

De leerkracht maakt met de kinderen samen een regenboog. Ter inspiratie sturen we jullie graag door naar [WikiHow](#) en [Nemo](#) om te ontdekken hoe je een regenboog in de klas kan laten verschijnen. Dit zorgt zeker voor verwondering bij de kinderen! Geef ze dan ook de tijd en de ruimte om te reageren.

Vanuit deze verwondering is het fijn om het gesprek te openen:

- Wie zag al eens regenboog in het echt?
Wanneer kan je een regenboog zien?
De zon en de regen hebben elkaar nodig, anders ontstaat er geen regenboog. Ze helpen elkaar.
- Welke kleuren zie je in de regenboog?
Welke kleur staat bovenaan?
Welke kleur zie je onderaan?

Terwijl de kinderen de kleuren analyseren tekent de leerkracht de kleuren en de manier waarop de kleuren gezien worden op een groot blad of het bord. De kinderen kunnen dit ook individueel doen. De leerkracht laat de kinderen ervaren dat de kleuren tegen elkaar leunen. Ze houden elkaar vast. De kleuren ondersteunen elkaar.

HET VERHAAL - TOVERDRUPPELS

De kinderen nemen plaats in de kring rond de schatkist. De leerkracht neemt het talismanneke, het tranenflesje van de Toverfee, erbij. Dit talismanneke wordt in het midden van de kring geplaatst. De leerkracht neemt het boek 'Toverdruppels' en start met het expressief voorlezen van het verhaal.

De leerkracht staat stil bij de prent waarop de Tranenfee het flesje met toverdruppels aan Snuiter toont. De leerkracht toont het talismanneke. De kinderen aanschouwen het flesje. Het wordt voorzichtig doorgegeven zodat elk kind het goed kan bewonderen.

- Wat zit er in het flesje? (Toverdruppels van Snuiter)
- Wat zijn toverdruppels? (Het zijn tranen die naar buiten komen als je verdriet hebt in jouw hartje. Als je pijn hebt vanbinnen.)
- Waarom heeft Snuiter toverdruppels? (Hij is verdrietig omdat Grote Boom ziek is. Hij heeft pijn vanbinnen.)
- Wie heeft allemaal toverdruppels? (Iedereen die van iets of iemand houdt. Verdriet hangt samen met liefde.)

De leerkracht opent het flesje en zegt: 'We openen het flesje en stoppen er doorheen het verhaal alle verdriet en hartenpijntjes in van Snuiter en zijn vrienden. Alle toverdruppels stoppen we in het flesje. Je mag zelf kiezen hoe je het verdriet in het flesje tovert. Je kan blazen, zwaaien, strooien,... Ontdek zelf het verdriet of toverdruppels. Steek je vinger in de lucht en we luisteren naar jou.'

Toverdruppels + veerkrachtlink die aan bod komen:

Flappie

Hij heeft toverdruppels omdat hij verdrietig is. Hij mist zijn sabbelwortel. Mama vindt dat hij te groot is geworden. Daarom heeft mama zijn sabbelwortel in de rivier gegooid.

Hoe troost Snuiter Flappie? Hij geeft Flappie een dikke knuffel. Hij luistert en toont begrip. Hij speelt samen met Flappie. Flappie kan het verdriet delen met zijn vriend Snuiter.

Eekje, Kaatje, Ra en Mel

Hoorntje is in een andere boom gaan wonen. Hoorntje en Eekje waren vaak boos op elkaar.

Hoe helpt Snuiter Kaatje, Ra en Mel hun verdriet te verzachten?

Snuiter luistert naar Eekje. Hij laat mama Eekje vertellen en laat haar huilen. Voor de drie kinderen Eekhoorn zoekt hij zachte donsveertjes zodat ze lekker zacht en warm kunnen slapen. Hij zingt een slaapliedje. Zo voelen de kleintjes zich veilig.

Joepie de vleermuis

Hij wil niet meer overdag slapen, hij mist alle leuke dingen doordat hij overdag moet slapen! Hij wil ook wel eens in de zon spelen. Joepie barst in tranen uit. Hoe brengt Snuiter Joepie terug aan het lachen? Snuiter vertelt mopjes. Ze maken plezier.

Snuiter

Hij is verdrietig omdat hij zijn vriendin de Tranenfee niet terugvindt. Hoe troost de Tranenfee Snuiter? Ze is nabij als Snuiter toverdruppels heeft. Ze giet alle toverdruppels uit de flesjes over haar vleugels. Ze tovert een prachtige regenboog tevoorschijn. Al wie ooit toverdruppels huilde, hoort een troostend lied.

VERWONDERING

De kinderen vinden hun eigen weg in het verhaal.

Ik vraag me af - mogelijkheid 1

De leerkracht neemt het talismanneke, het flesje van de Tranenfee erbij.

“We hebben in het flesje alle toverdruppels van Snuiter en zijn vriendjes erin getoverd. Maar ook onze eigen toverdruppels kunnen er nog bij. Hebben jullie ook al toverdruppels gehuild? Dat zijn tranen die komen omdat je verdrietig ben. Als we verdrietig zijn, dan doet het pijn aan ons hartje...”

De leerkracht en de kinderen leggen hun hand op hun hart.

“Doe jouw ogen toe en voel je hartje kloppen. Het klopt voor jou.”

De kinderen openen terug hun ogen. Ze mogen hun eigen verdrietjes in het flesje brengen. De leerkracht toont voor hoe ze vanuit het hart een beweging kunnen maken naar het flesje. Een beweging van tikken, schokken, blazen, zwaaien, strooien, draaien, ... De leerkracht toont voor en de kinderen doen na. Daarna doen de kinderen één voor één beweging voor. De andere kinderen doen deze beweging na.

Deze oefening wordt afgesloten door met beide handen een hartje te vormen. De kinderen strooien de hartjes naar elkaar én beelden tot slot een regenboog uit.

Mogelijk versje: “Mijn hartje klopt. Mijn hartje klopt hier. Mijn hartje klopt daar. Ben je verdrietig? Kom dan hier. Kom dan daar. Kijk een regenboog voor jou en mij!”

In het koesterboekje kunnen de kinderen het lege tranenflesje versieren en een regenboog tekenen.

Ik vraag me af - mogelijkheid 2

Luisteren naar de beleving van de kinderen

Ga met de kinderen in gesprek over het verhaal aan de hand van volgende vragen.

- Heb jij ook toverdruppels?
- In welk personage herken jij jou het best?

Draag zorg voor een veilige sfeer. Laat duidelijk weten dat niemand verplicht wordt zijn of haar verhaal te delen. Druk ze op het hart om met respect naar elkaar te luisteren.

De kinderen die wensen mogen in het koesterboekje in de lege tranenfles neerschrijven of tekenen wat hun toverdruppels zijn.

Groeidenken aan de hand van een stellingenspel Samen op zoek naar regenbooggedachten

Nodig de kinderen uit hun mening te delen aan de hand van stellingen.

Er kan gebruik gemaakt worden van 'groene' en 'rode' kaartjes. Belangrijk is om voldoende tijd te voorzien om de stellingen te bespreken. Dit doe je best in de kring zodat de kinderen goed luisteren naar elkaar.

- Grote jongens en meisjes huilen niet. Huilen is voor baby's.
- Je moet sterk zijn.
- Huilen kan opluchten.
- Troosten is niet gelijk aan oplossingen bedenken, maar luisteren en begrip tonen.

Via het gesprek gaat de leerkracht samen met de kinderen op zoek naar 'regenbooggedachten' (cfr. [Schatgravers](#)). Dit zijn helpende en positieve gedachten die kinderen kunnen doen groeien. Kinderen krijgen soms de boodschap dat 'ze niet moeten huilen', dat 'ze niet flauw moeten zijn', dat 'grote' jongens en meisjes niet huilen, dat ze 'sterk' moeten zijn... Door in gesprek te gaan met elkaar over het verhaal van Toverdruppels ontdekken de kinderen dat het niet erg is om emoties te tonen. De kinderen staan stil bij een aantal negatieve gedachten en leren deze om te denken. De leerkracht ontdekt via het gesprek welke belemmerende gedachten er bij de kinderen leven. Door het omdenken worden dit 'regenbooggedachten'.

Enkele voorbeelden ter inspiratie:

“Grote jongens en meisjes huilen niet.”

⇒ “Iedereen mag huilen.”

“Je moet sterk zijn.”

⇒ “Ik mag zijn wie ik ben.”

“Het is sterk om mijn gevoelens te tonen.”

“Je moet niet huilen”

⇒ “Huilen kan opluchten.”

“Ik kan niet troosten.”

⇒ “Ik kan troosten door te luisteren, samen te spelen,”

“Ik weet niet wat ik moet zeggen.”

⇒ “Ik hoef niets te zeggen.”

“Niemand begrijpt mij.”

⇒ “Ik sta er nooit alleen voor.”

“Ik moet mijn gevoelens voor mezelf houden.”

⇒ “Ik mag spreken over mijn gevoelens.”

De kinderen kunnen in groep klassikaal positieve helpende gedachten formuleren. Dit kan ook op een individuele manier. De kinderen kunnen in het koesterboekje een regenboog tekenen met een helpende regenbooggedachte.

OP STAP MET SNUITER

De leerkracht vertelt: Regenbogen zijn er voor iedereen. Ook toverdruppels mogen er zijn. In deze klas mag iedereen groeien. Ook je gedachten kunnen groeien. Negatieve gedachten kunnen we omdenken in positieve regenbooggedachten. Je staat er nooit alleen voor.

Klasregenboog - mogelijkheid 1

een verbindend klasmoment

De leerkracht creëert met alle kinderen van de klas samen een regenboog.

Op een groot blad wordt met gekleurde stiften de regenboog-lijnen getekend. De leerkracht plaatst de verschillende kleuren verf klaar op een schaal die voldoende groot is zodat de kinderen makkelijk hun handen in de schaal kunnen plaatsen.

Elk kind mag één (of meerdere) kleur(en) kiezen. De kinderen stempelen met hun hand de regenboogkleur op de juiste plaats.

De leerkracht verwijst naar de regenboogkleuren die ze ontdekten tijdens de sfeerschepping.

(Indien de oefening van het groeidenken werd gemaakt, kunnen in de kleuren van de regenboog de positieve helpende regenbooggedachten worden neergeschreven.)

De regenboog wordt boven de klasdeur omhoog gehangen. Zo stappen de kinderen elke ochtend, na elke speeltijd, ... onder de regenboog door. Ze kunnen zich voeden met de mooie gedachten. Ze kunnen groeien door de regenboog.

Mijn regenboog - mogelijkheid 2

Elk kind krijgt de kans om een eigen regenboog te maken.

Werkwijze voor de leerkracht:

- Neem twee vellen keukenrol. Zorg dat deze vellen nog aan elkaar vast hangen.
- Plooi dubbel.
- Leg de keukenrol met de vastgehechte kant naar links.
- Geef de kinderen de kans met zwarte, permanente stift de omtrek van hun regenboog op het bovenste papier te tekenen.
- Op het onderste papier tekenen de kinderen met gekleurde viltstiften de opvulling voor hun regenboog.
- Plaats in een bassin/schaal met water.
- Laat het toveren beginnen! Heb aandacht voor verwondering. Bevestig de kinderen op een positieve manier.
- Haal voorzichtig uit het water.
- Laat drogen bijvoorbeeld op een handdoek.

Zowel bij mogelijkheid 1 als 2 kan je muziek op de achtergrond laten spelen. Verwijs daarbij naar wat de Tranenfee in het verhaal zegt: "De regenboog is er voor iedereen, maar alleen wie toverdruppels hilde, hoort de muziek!"

KOESTERMOMENT

Alle kinderen komen terug naar klas/de kring/de zithoek om feestelijk af te sluiten met iets lekkers, met een spreuk, gebed of lied en een persoonlijke afscheidsgroet.

De kinderen verzamelen (mogelijkheid 1) onder de klasregenboog of (mogelijkheid 2) rond de regenbogen. De kinderen kijken naar alle regenbogen. De leerkracht bevestigt de kinderen op een positieve manier en zet de kracht van de klas in de verf.

De leerkracht benadrukt dat elk gevoel er mag zijn, dat niemand er alleen voor staat, dat de kinderen elkaar in deze klas willen troosten en ondersteunen, dat elke negatieve gedachte kan omgezet worden in een positieve regenbooggedachte.

De kinderen en de leerkracht sluiten af met een verbindend krachtmoment in de zin van een klashigh-five, een groepsmove, een secret handshake...

4. MENEER POOT ZOekt WERK

over werkloosheid

Meneer Poot, de papa van Flappie, is hard aan het werk. Hij graaft de langste tunnel ter wereld!

Maar op een dag is meneer Poot zijn werk bij de tunnel kwijt. Hij is zo verdrietig dat hij Flappie zelfs niet meer achter zijn oren kriebelt. Hoe moet het verder met het gezin als papa geen wortels meer verdient?

Kunnen Flappie en zijn beste vriend Snuiter ergens anders werk vinden voor meneer Poot?

VOORPROEFJE - IK EN MIJN TALENT

De leerkracht zit samen met de kinderen in een kring. De leerkracht neemt de gesprekssteen vast en zegt: Ik ben (*naam*) en ik kan goed/ik houd van (*talent*).

De leerkracht geeft de steen door en verduidelijkt de oefening. De kinderen hoeven niet lang na te denken. Ze mogen vertellen wat in hen opkomt. Indien een kind het moeilijk vindt om te antwoorden op de vraag 'ik kan goed' kan het kind ook antwoorden op 'ik hou van...'

VERHAAL

Het verhaal van Snuiter wordt verteld, er wordt gekeken naar de prenten, geluisterd... Hieronder vind je enkele vragen die beroep doen op het inlevingsvermogen van de kinderen.

- Waarom wil Flappie Snuiter tonen waar Meneer Poot aan het werk is?
Flappie is erg trots op zijn papa.
- Snuiter ligt op zijn lelieblad in de vijver. Het is zijn lievelingsplekje. Hebben jullie ook een lievelingsplekje? Wanneer ga je daar naartoe?
- Snuiter heeft Meneer Poot gezien aan de vijver. Meneer Poot kijkt sip. Wat zou er gebeurd zijn denk je?
- Waarom kan Flappie 's avonds niet slapen?
Hij piekert, hij vraagt zich af wat er met zijn papa is.
- Flappie vraagt zich af of zijn papa boos is op hem. Wat denken jullie?
- Wat is er aan de hand met Meneer Poot?
Hij is zijn werk kwijt en is op zoek naar ander werk.

- Waarom kan Meneer Poot niet werken bij Pik en Nik?
Ze zoeken iemand die gaten kan maken in bomen. Dat kan Meneer Poot niet. Hij maakt gaten in de grond.
- Waarom wil Meneer Poot niet werken voor Ekster?
Hij wil eerlijk werk. Hij wil op een eerlijke manier zijn wortels verdienen. Ekster is niet eerlijk.
- Werk vinden is niet gemakkelijk, maar Snuitter weet een schat liggen!
Mooie parels in de vijver. Maar wat is er gebeurd met de schat? Het zijn geen parels maar eitjes van de kikker, kikkerdril.
- Meneer Poot vindt werk! Hij kan zijn talenten inzetten. Wat kan hij goed?
Springen en kwaken. Hij wordt de nieuwe trainer voor kikkerprinsesjes en kikkerprinsjes.

VERWONDERING

De kinderen vinden hun eigen weg in het verhaal: 'Ik vraag me af ...'

De schatkist wordt met het sleuteltje opengemaakt. De kinderen ontdekken de origami kikker in de schatkist. Waarom zou Snuitter dit een talismanneke vinden? Het talismanneke wijst op de kracht van de talenten. Kikker erkent de talenten in meneer Poot.

Ik vraag me af - mogelijkheid 1

Deze activiteit kan je op de speelplaats doen, op een buitenterrein, een speeltuin, ... We moedigen aan dit in de buitenlucht te doen waar kinderen naar hartenlust kunnen spelen.

Vraag aan de kinderen hoe ze denken dat meneer Poot de zin 'Ik ben... en ik kan goed...' zou aanvullen. *Ik ben meneer Poot en ik kan goed springen en schreeuwen.*

"Kunnen jullie dit ook goed? We gaan het eens uittesten. Wie kan er..."

- springen als Meneer Poot en schreeuwen wakaa schreeuwen?
- vliegen als Oehoe de Uil en oehoe, oehoe roepen?
- huppelen als Bessie het schaap en béééh fluisteren?
- kruipen als een worm en mmmmm mompelen?
- zwemmen als een vis en blub ademen?

De kinderen lopen door elkaar en doen de bewegingen en uitroepingen na. Je kan hen de uitdagingen laten aanvullen.

Ik vraag me af - mogelijkheid 2

De kinderen ontdekken en verkennen wat kan helpen om de spanningsopbouw in het lichaam af te bouwen. Dit kan via een klasgesprek of schrijfgesprek. Bij een klasgesprek kunnen de antwoorden op het bord verzameld worden.

Neem het talismanneke bij dit verhaal uit de schatkist (origamikikker) en denk hardop na: "Ik vraag me af waarom Meneer Poot springt en schreeuwt." *Meneer Poot voelt zich rot. Om dit vervelende gevoel kwijt te raken of te uiten begint hij te springen en te schreeuwen.*

Neem de kinderen mee in het denkproces met de volgende vragen:

- Helpt het Meneer Poot?
Ja, het helpt hem.
- Hebben jullie al eens een 'vervelend' of 'moeilijk' gevoel gehad?
Persoonlijk antwoord van de leerlingen.
- Welke gevoelens vind jij 'vervelend'?
Persoonlijk antwoord van de leerlingen: bijv. ontgoocheld, verdrietig, boos, jaloers, bang...
- Wat doen jullie als je een vervelend gevoel hebt?
Persoonlijk antwoord van de leerlingen.

Voor een schrijfgesprek liggen er grote bladen verspreid in de klas.

'Als ik verdrietig ben, dan helpt het me om...' 'Als ik bang ben, dan helpt het me om...' 'Als ik jaloers ben, dan helpt het me om...'

ZELF IETS DELEN

Het is zinvol om ook als leerkracht iets te delen. Dit zorgt voor verbinding met de kinderen en kan hen op weg helpen. Door samen de vragen te onderzoeken ontdekken de kinderen dat ze hier niet alleen in zijn.

Via het kring- of schrijfgesprek verkennen de kinderen wat kan helpen om de spanning die ze soms voelen groeien in hun lichaam af te bouwen. Hieronder enkele voorbeelden:

- Als ik ontgoocheld ben, dan helpt het me dit te vertellen aan een vriend.
- Als ik boos ben, dan helpt het me eens goed te roepen.
- Als ik bang ben, dan zing ik een lied.
- Als ik verdrietig ben, dan helpt het me om naar mijn lievelingsplekje te gaan en te huilen.
- ...

Deze fase wordt afgesloten met een relaxatieoefening. Door de emoties kunnen er spanningen in ons lichaam zitten. Net als Meneer Poot kan het helpen om iets actiefs te doen om de spanning uit ons lichaam te krijgen. Met onderstaande visualisatie oefening spannen we eerst de spieren op om ze nadien te ontspannen. Daarna kunnen de kinderen een spel spelen.

Stel je voor dat jij Snuiter bent. Je zit op jouw lievelingsplekje, jouw lelieblad in de vijver. Je zit verscholen tussen het riet. Je voelt het zonnetje op jouw huid. Je beweegt zachtjes heen en weer door het water. Je sluit jouw ogen en luistert naar het ruisen van de bomen.

Plots schrik je op. Je hoort iets achter je. Een luide knal. Ooh wat is dit? Je houdt je adem in. Je trekt je buik in. Je rolt in een bolletje. Je maakt je zo klein mogelijk. Je spant al je spieren op. Je bent muisstil.

Na een tijdje hef je jouw hoofd op en kijk je rondom jou. Je ziet jouw vriend Flappie. Hij vertelt dat er op de bouwwerf een kraan is omver gevallen. Maar alles is oké. Niemand is gewond. Iedereen is veilig.

Oef, je bent veilig op jouw plekje. Je bent opgelucht. Je laat jouw schouders los. Je ademt lang uit. Je ademt rustig in en uit. Je rekt je uit. Je maakt je groot. Je strekt jouw armen uit. Je schudt jouw benen los. Je schudt jouw armen los, jouw handen... Je voelt de spanning verdwijnen uit jouw lichaam. Je voelt je buik los en ontspannen worden.

De zon schijnt. Je voelt de warmte. Je bent ontspannen. Je hebt zin om tikkertje te spelen met jouw vrienden.

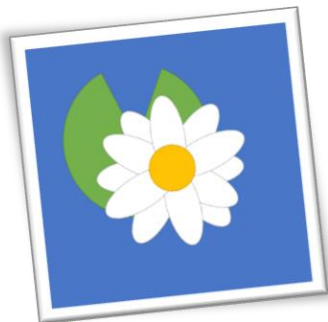
OP STAP MET SNUITER

De leerkracht gaat op zoek om op creatieve manier kinderen vorm te laten geven aan de eigen respons op het verhaal! De schatkist kan aangevuld worden met de talismannekes van de kinderen.

We vertrekken vanuit het idee dat iedereen talenten heeft. Iedereen heeft parels in zich. Meneer Poot ontdekt zijn talenten. Hij kan goed graven, goed springen en schreeuwen.

In deze activiteit gaan kinderen op zoek naar de eigen talenten. De leerkracht deelt iets over zijn/haar eigen talent.

Elk kind neemt het koesterboekje bij de afbeelding van een parel. De leerkracht kan ook een extra tekening van een parel uitdelen (A3-formaat). In deze parel wordt een foto gekleefd van het kind. De kinderen mogen de parel versieren. Ze mogen tekenen wat ze graag doen en goed kunnen. Oudere kinderen kunnen in de parel noteren waar ze goed in zijn. Wie ben ik? Wat zijn mijn talenten? Waar ben ik trots op?

INSPIRATIE GEBRUIKEN

Je kan de kinderen op weg helpen met prenten uit de Snuiterboeken of de bloemblaadjes. Maar ook kaarten uit het spel '[Schatgravers](#)' (Welten, 2015) en het '[Kwaliteitspel](#)' (Gerrickens & Verstege, 2012) of de [talentenkaartjes van Smoely](#) kunnen als inspiratie dienen.

De leerkracht verspreidt in het klaslokaal verschillende talentenkaartjes. De leerlingen wandelen rond in de klas en gaan op zoek naar minimum drie kaartjes die bij hun persoonlijkheid passen. De kinderen noteren of verbeelden deze talenten in het koesterboekje. Ze mogen nog meer parels tekenen.

Nadien kunnen de leerlingen per twee in gesprek gaan over hun tekening:

- Waarom hebben ze voor deze talenten en/of persoonlijkheidskenmerken gekozen?
- Wanneer zetten ze deze in?
- Zou de medeleerling dezelfde eigenschappen toewijzen aan deze leerling?

Een andere mogelijke werkvorm is dat de leerlingen voor elkaar op zoek gaan naar eigenschappen en daarover in gesprek gaan met elkaar.

Je bent altijd vrolijk.

Je bent lief voor iedereen.

Je wil anderen graag helpen.

Je kan met iedereen spelen

Je zegt altijd wat je voelt.

Je werkt of speelt graag alleen.

Je wil graag kijken en dan pas doen.

Je begrijpt snel wat iemand bedoelt.

Je kan dingen goed uitleggen.

Je blijft altijd rustig.

Je maakt iedereen aan het lachen.

Je troost graag iemand.

Je wil alles zeer goed doen.

Je hebt vaak leuke ideeën.

Je weet heel goed wat je wilt.

Je wil alles ordelijk houden.

Je bent heel voorzichtig.

Je houdt van duidelijkheid.

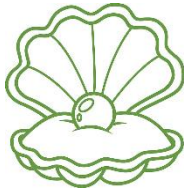
KOESTERMOMENT

Tenslotte komen alle kinderen terug naar klas/de kring/de zithoek om feestelijk af te sluiten met iets lekkers, met een spreuk, gebed of lied en een persoonlijke afscheidsgroet.

De kinderen hebben hun koesterboekje met de parel (talenten) bij zich. De leerkracht geeft elk kind een echte parel.

Ik ben een parel - mogelijkheid 1

Het versje over een parel samen uitbeelden en verwoorden.

“Ik ben een parel. Jij bent een parel.
We zijn allemaal parels.

Diep in onszelf zit een schat.
Een wat...? Een schat...

Ik ben een schat. Jij bent een schat.
Wij zijn allemaal schatten!

groepsknuffel (voor wie wenst)

Parels geven - mogelijkheid 2

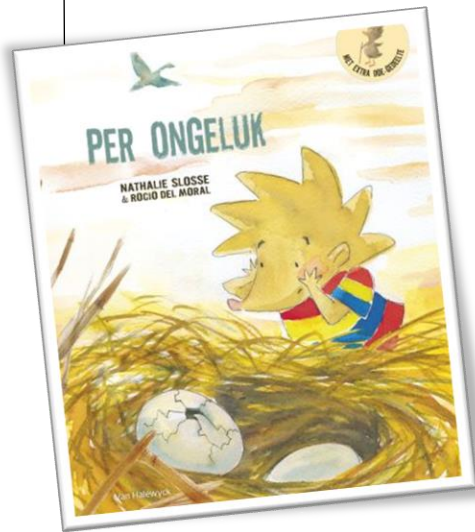
De kinderen kunnen elkaars talenten benoemen. De kinderen nemen het talismanneke vast en benoemen een talent van een klasgenoot. Net als kikker erkennen zij de talenten van anderen. Elke klasgenoot komt aan bod. In het koesterboekje kunnen de kinderen deze talenten neerschrijven.

Ik vind dat jij ...

omdat ...

==> complimentenspel

5. PER ONGELUK

over onbedoeld schuldig zijn

De vrolijke stemming bij de vijver slaat helemaal om wanneer Snuiter per ongeluk een van de eieren van Mama Eend laat vallen. Snuiter is bang voor de gevolgen. Hij schaamt zich ook. Wat zou hij graag de tijd terugdraaien, maar wat gebeurd is, is gebeurd. Gelukkig krijgt Snuiter de kans om het goed te maken met de eendjes en helpt iedereen elkaar verder.

VOORAFJE - MEDITATIE BIJ DE VIJVER

*Tijdens de meditatie kan er rustige **muziek** opgezet worden.*

Meditatie bij de vijver:

De prent van de vijver uit Per ongeluk wordt getoond en op een centrale plaats in de kring of in de Snuiterhoek geplaatst. Vertel dat het verhaal 'Per ongeluk' zich afspeelt nabij een vijver. De vijver is dus een vaak terugkerend plekje in het boek.

Leg een blauwe doek of laken in de vorm van de vijver in het midden van de kring of snuiterhoek. Laat de kinderen zitten of liggen op een kussentje. Plaats ook Snuiter op een kussentje, hij neemt deel aan de meditatie. Laat de kinderen hun ogen sluiten of naar de grond kijken.

Het is een zonnige dag. Je bent in het park. Je bent aan het wandelen en je kijkt met verwondering naar de bomen, het gras, de vogels, de mooie lucht, ... rondom jou.

In de verte zie je een bankje staan. Je gaat op dat bankje zitten en voelt de warmte van de zon. Voor jou zie je een prachtige vijver met helderblauw water. Je besluit er heen te gaan. Je doet je schoenen uit en gaat met je blote voeten in de vijver staan. Dat voelt lekker koel aan. Je gaat dieper in het water, je benen zijn nu ook nat. Dankzij het koele water voel je je heel ontspannen. Je voelt hoe de zonnestralen je lichaam weer opwarmen. Je krijgt niet genoeg van het koele water en je besluit ook je gezicht wat nat te maken.

Je haalt diep adem. En bij elke ademhaling die je maakt verander je beetje bij beetje... in een eend. Adem diep in door je buik. Je armen veranderen in vleugels. Adem opnieuw diep in, je benen veranderen in zwemvliezen. Adem opnieuw diep in, je neus verandert in een snavel. Bij elke ademhaling word je meer en meer eend. Je krijgt overal veren.

Je beslist in het koele water te gaan. Je duikt en je ziet de hele onderwaterwereld. Je ziet waterplanten en gekleurde vissen. Langzaam kom je uit het water naar boven. Met elke diepe ademhaling/zucht verander je terug meer in jezelf. Alle veren verdwijnen.

Caitlin Van Avermaet, 2020

VERHAAL

Het verhaal van Snuiter wordt verteld, er wordt gekeken naar de prenten, geluisterd, gevoeld...

Terwijl het verhaal wordt voorgelezen maakt de leerkracht de emoties van de personages die aan bod komen bespreekbaar aan de hand van de [brokkenkaarten](#). Wanneer je merkt dat de kinderen van jouw klas snel afgeleid zijn als je de kaarten tijdens het verhaal bespreekt, kan je kiezen om de brokkenkaarten na het verhaal te bespreken.

Emoties - mogelijkheid 1

Verspreid tien emotiefoto's in de kring. Dit kunnen foto's zijn van de kinderen zelf, foto's uit tijdschriften ...

Lees het verhaal voor en stop bij de prenten die hieronder afgebeeld staan. Laat de kinderen steeds een gepaste emotiefoto zoeken bij het gevoel van het genoemde personage.

Emotie en reacties - mogelijkheid 2

Neem de brokkenkaarten en plaats ze zichtbaar voor de leerlingen (niet op volgorde van het verhaal). Leg ze bijvoorbeeld rond de vijver die je met een blauw laken hebt vorm gegeven tijdens de meditatie.

Bespreek de eerste zes brokkenkaarten (zie mogelijkheden hieronder) tijdens het voorlezen van het verhaal. Je kan er ook voor kiezen om een kleinere selectie aan bod te laten komen (bv. de brokkenkaarten van situaties die het meest in je klas voorkomen).

Snuiter voelt zich stom nadat hij het ei liet vallen.

Welke brokkenkaart past bij dit deel van het verhaal? Hoe weet je dat?

Hoe voelt Snuiter zich?

Heb jij je al eens net zo gevoeld? Wanneer deed je iets wat je heel erg vond? Heb je spijt gehad? Hoe heb je dat getoond?

Hoe voelt Snuiter zich?
Welke foto of prent past bij Snuiter zijn gevoel.

*suggestie emotiefoto's
geschrokken /
zich stom voelen*

Vele dieren komen kijken naar het gebroken ei. Ze hebben allemaal wat te zeggen.

Welke brokkenkaart past bij dit deel van het verhaal? Hoe weet je dat?

Wat zeggen de dieren?

('Dat ziet er niet goed uit.', 'Wie speelt er nu met eieren.' ...)

Heb jij al eens ongevraagd je mening gegeven? Heb je toen iemand gekwetst? Hoe weet je dat?

Hoe voelt Snuiter zich?
Welke foto of prent past bij Snuiter zijn gevoel.

*suggestie emotiefoto's
met de vinger gewezen
worden / verlegen naar
beneden kijkend*

Snuiter loopt weg van alle dieren.

Welke brokkenkaart past bij dit deel van het verhaal? Hoe weet je dat?

Hoe voelt Snuiter zich? Hoe zie je dat op de prent?

Heb jij je ook al zo gevoeld? Wanneer? Wat doe jij als je hoofd te vol zit?

Hoe voelt Snuiter zich?
Welke foto of prent past bij Snuiter zijn gevoel.

*suggestie emotiefoto's
oprecht verdriet (tranen) /
treurende mensen*

Wat ze ook zeggen over Snuiter, Flappie wil hem niet in de steek laten!

Welke brokkenkaart past bij dit deel van het verhaal? Hoe weet je dat?

Wat doet Flappie?

Hoe helpt hij zijn vriend Snuiter?

Heb jij al eens een vriend in nood geholpen? Hoe deed je dat?

*Deze situatie is moeilijk in
een emotiefoto te vatten.*

De mama van Flappie snapt Snuiter. Ze wil hem helpen sorry zeggen.

Welke brokkenkaart past bij dit deel van het verhaal? Hoe weet je dat?

Wat doet de mama van Flappie? Waarom doet ze dat?

Heb jij al eens iemand geholpen op deze manier? Vertel.

Wat doet de Flappies mama? Hoe voelt Snuiter zich? Welke foto of prent past bij Snuiter zijn gevoel.

*suggestie emotiefoto's
mama troost / papa luistert*

Mama eend is heel boos op Snuiter.

Welke brokkenkaart past bij dit deel van het verhaal?

Hoe zou mama zich voelen? Hoe toont ze dat ze boos is?

Ze duikt weg onder water, noemt Snuiter een brokkenmaker...

Heb jij je al eens net zoals mama eend gevoeld? Wanneer?

Hoe zou mama zich voelen? Hoe toont ze dat ze boos is? Welke foto of prent past bij wat Mama eend voelt.

*suggestie emotiefoto's
boos gezicht / gekruiste armen / boos weg kijkend*

VERWONDERING

De kinderen vinden hun eigen weg in het verhaal: 'Ik vraag me af ...'

De schatkist wordt met het sleuteltje opengemaakt en we ontdekken er het blindegeleidestokje in. De leerkracht stelt de vraag: "Waarom zou dit voor Snuiter een talismanneke zijn?"

Laat de kinderen niet meteen antwoorden. Vertel hen dat ze even kunnen nadenken tijdens het beluisteren van dit [muziekfragment](#). Laat ook de brokkenkaarten zien (zie volgende pagina), waar het blindegeleidestokje ook duidelijk op te zien is. Begin na het luisteren het gesprek met volgende vragen:

- Welke brokkenkaart past voor jou het best bij het muziekfragment? Waarom vind je dat?
Beide kaarten kunnen er bij passen. De muziek kan het denken van de kinderen stimuleren en het gesprek op gang te brengen.

- Waarom zou dit blindegeleidestokje voor Snuiter een talismanneke zijn?

Vanuit beide brokkenkaarten kan je met de kinderen stil staan bij verzoenende gebaren en woorden. We schetsen bij elke kaart twee mogelijkheden.

Verzoenende woorden en gebaren

Baken met tape op de grond een paadje af. Leg op het paadje obstakels. Vraag de kinderen of ze nog weten hoe Snuiter Kroosje helpt.
 “Hoe kan Snuiter Kroosje helpen om het pad veilig te bewandelen?”
Snuiter zorgt dat dat Kroosje niet kan vallen over steentjes op het pad. Hij verplaatst alle obstakels.

Laat het naspelen: 1 iemand is Snuiter, 1 iemand is Kroosje.

Wijs de kinderen erop dat dit een vorm van sorry zeggen is, maar dan zonder woorden. - *een verzoenend gebaar*

“Snuiter zegt ook iets tegen Kroosje. Wat zegt hij?
 ‘Het spijt me heel erg, ik had beter moeten opletten, ik wil het goedmaken.’ - *verzoenende woorden*

Verzoenende woorden en gebaren

Hoe helpt Snuiter Kroosje? Wat doet hij?
Hij maakt het pad vrij voor hem. Hij zegt eigenlijk sorry zonder woorden. Dit is een verzoenend gebaar.

Hij zegt ook iets tegen Kroosje, wat?
 ‘Het spijt me heel erg, ik had beter moeten opletten, ik wil het goedmaken.’ Dit zijn verzoenende woorden

Hoe voelt mama eend zich na dit alles?
Ze ziet hoe lief Snuiter is voor Kroosje en dat het hem echt spijt. Ze kan Snuiter vergeven voor het ongeluk.

Heb jij je ook al eens schuldig gevoeld? Wanneer/waarom?
 Was het terecht dat je je zo voelde (zet in op rechtvaardigheidsgevoel)? Hoe heb je het proberen goed maken?

Kroosje ziet ook het voordeel van zijn ongeluk. Kroosje heeft VEERKRACHT.

Wat zegt Kroosje waardoor duidelijk wordt dat ook zij Snuiter vergeeft?
 ‘Blind zijn heeft ook zijn voordelen. Mijn broertje Peddel is bang van het donker maar daar heb ik geen last van.’

Snuiters en Kroosje kunnen samen verder.

Vraag of de kinderen nog andere verzoenende, helpende gebaren kennen? *Snuiters houdt de hand van kroosje vast om het pad te bewandelen, Snuiters geeft met woorden aan hoe Kroosje best stapt, Snuiters biedt hem een blindegeleidestokje aan... Verwijzing naar boek: Snuiters bindt het blindegeleidestokje van Kroosje vast met een stengel en hangt het rond de hals van Kroosje. 'Zo raak je je toverstokje nooit meer kwijt.'*

De suggesties van de kinderen worden nagespeeld.

Vraag hen of ze al eens iemand geholpen hebben (na een ruzie). Wat deden ze toen? Wat zouden ze kunnen doen? Laat het hen tekenen op een gekleurd A6-blaadje. De tekeningen worden in Snuiters Schatkist geplaatst. Zo wordt de schatkist aangevuld met hulpvaardige voorbeelden, met hun eigen talismannekes.

Snuiters en Kroosje kunnen samen verder

Snuiters bindt het blindegeleidestokje van Kroosje vast met een stengel en hangt het rond de hals van Kroosje.
'Zo raak je je toverstokje nooit meer kwijt.'

Hoe voelen Snuiters en Kroosje zich nu?
Ze hebben zich verzoend en gaan samen op pad.

Vraag de kinderen naar eigen soortgelijke ervaringen: Heb jij al eens iemand vergeven? - Wat zorgde ervoor dat je kon vergeven? - Heb jij al eens iemand geholpen (na een ruzie)? Wat deed je toen? - Schrijf of teken dit op een gekleurd A6-blaadje.

De blaadjes met voorbeelden worden in Snuiters Schatkist geplaatst. Zo wordt de schatkist aangevuld met hulpvaardige voorbeelden, met hun eigen talismannekes.

OP STAP MET SNUITER

De leerkracht zoekt naar manieren om op creatieve wijze kinderen vorm te laten geven aan de eigen respons op het verhaal!

Werken met Snuiterhoeken - mogelijkheid 1

Activiteit in de conflicthoek

werkvorm: imiteren van verschillende boos- en conflictsituaties

ondersteunende vraagstelling:

- *Hoe laat jij zien dat je boos bent?*
- *Hoe kan jij zien of iemand anders boos?*
- *Hoe reageert diegene waarop de andere boos is?*
- *Hoe zouden ze het kunnen goed maken?*

De leerkracht vertelt stukjes uit het verhaal van Per ongeluk. De kinderen imiteren het gevoel of de reacties van de personages via mimiek, gestiek en (lichaams)expressie. Een handig hulpmiddel hierbij kan een spiegel zijn, zo zien de kinderen zelf hoe ze het gevoel of de reactie weergeven.

Is het moeilijk voor de kinderen om uit zichzelf het gevoel weer te geven? Dan kan je deze oefening ondersteunen door middel van de prenten uit het boek of de brokkenkaarten of de emotieprenten aangeboden in vorige fase.

- Er is groot nieuws bij de vijver! Binnenkort komen er twee nieuwe vriendjes bij. (Snuiter: blij, gelukkig)
- Met een beetje modder tekent Snuiter een gezicht op de eieren. Maar....oei, hij laat het ei uit zijn pootjes vallen. (Snuiter: geschrokken)
- Snuiter loopt weg van de drukte bij het nest en huilt. Oh, wat ik toch gedaan. (Snuiter: huilen, droef, triest, voelt zich schuldig, schaamt zich....)
- Mama eend roept luid: ik wil die domme brokkenmaker nooit meer in de buurt van mijn kinderen. (Twee reacties: Mama eens: boos / Snuiter: voelt zich klein)
- Het spijt me heel erg dat ik jou liet vallen, toen je nog in het ei zat. Ik wil het zo graag goed maken.(Twee reacties: Snuiter: verwachtingsvol / Kroosje: geschrokken, in de war)
- Van een stevige stengel knoopt Snuiter een riempje en hij het stokje om kroosjes hals. Zo raak je jouw toverstokje nooit meer kwijt. (Snuiter en Kroosje: tevreden, vriendschap)

Vervolgens krijgt elke leerling een kaartje (boossituatie of goedmaakreactie). Ze lopen rond in de klas en gaan op zoek naar hun mogelijke partner; welke boossituatie en welke goedmaakactie zijn passend? Kinderen mogen zelf de combinaties bepalen.

Boossituatie

Vul de lege kaartjes gerust in met situaties die vaak voorkomen bij de kinderen van je klas.

Je hebt ruzie op de speelplaats en jullie roepen hard tegen elkaar.

Je wil met het speelgoed van je vriend spelen en begint wild om je heen te slaan.

Je krijgt je zin niet en begint te bokken. Je blijft koppig aan de kant zitten.

Iemand botst tegen je en je begint heel hard te krijsen en huilen.

Goedmaakacties

Ook hier kan op het lege kaartje een eigen goedmaakactie komen.

Je maakt een tekening om het goed te maken.

Je geeft toe dat je iets verkeerd deed. Je zegt dat het je spijt.

Je maakt samen de hart-vriend-kus-handshake (zoals blad-steen-schaar).

Het A-lied opzetten en samen beluisteren of zingen.

Jullie kiezen samen een spel om tijdens de volgende speeltijd te spelen.

Als de kinderen een duo gemaakt hebben worden de situatie en actie tegenover elkaar geplaatst via een tableau vivant (stilstaand beeld). De leerlingen tonen hun tableau aan de andere klasgenoten. Deze raden welke leerling welk personage speelt en wat de reactie en actie is.

Activiteit in de goedmaakhoek

Werkvorm: Manieren om het goed te maken worden met de kinderen als hoofdrolspeler omgezet in een foto. De foto's worden op de herstelmuur geplaatst. Om manieren te bedenken kan je je laten inspireren door de goedmaakkaartjes hiervoor of door eigen ideeën van de kinderen.

Laat de kinderen mogelijke verzoende gebaren of manieren om het goed te maken naspelen. Leg dit vast op foto of laat ze het zelf doen.

De verzameling foto's kunnen samen met een grote versie van deze brokkenkaart op een flap bevestigd worden. Dit wordt de herstelmuur van de klas.

Wanneer een conflict zich voordoet in de klas of op de speelplaats kan teruggегреpen worden naar de herstelmuur. Belangrijk is wel om in gesprek te gaan met de kinderen aan de hand van de herstelmuur en onderling tot een consensus van goedmaakmanier te komen.

Emotie en reacties - mogelijkheid 2

Via inleefsituaties verkennen we de gevoelens bij de brokkenkaart van mama eend (conflict) en die van Snuiten en Kroosje (goed maken na conflict). We doen dit volgens de vier stappen van verbindende communicatie:

	<p>1. waarneming
een heldere beschrijving van de feiten zonder oordeel
<i>Mijn klasgenoot is aan het huilen.</i></p>		<p>3. behoefte
achter elk gevoel schuilt een behoefte
<i>Hij/zij kan iets niet alleen en heeft hulp nodig.</i></p>
	<p>2. gevoel
elk gevoel is evenwaardig
<i>Hij/zij is verdrietig.</i></p>		<p>4. verzoek
een verzoek aan jezelf of aan de ander
<i>Wil je mij helpen met ...?</i></p>

Laat de leerlingen in groepjes onderstaande situaties uit hun leefwereld naspelen en zoek nadien samen met hen naar oplossingen volgens bovenstaand model.

Conflictsituaties

op speelplaats

Mila, Abas en Timo spelen blad, steen, schaar, papier. Lisa wil graag meespelen. Ze drement wat rond Mila, Abas en Timo. Lisa zegt dat ze het spel niet correct spelen. Mila zegt Lisa dat ze ergens anders moet gaan spelen. Lisa begint te wenen.

na schooltijd in de gang

Eli, Wout en Matthieu babbelen na over de turnles. Ze vinden dat Toon onfair heeft gespeeld tijdens het voetballen. Ze spreken hem hierover aan. Toon begint heel luid naar hen te roepen, daagt hen uit, zegt dat ze niet tegen hun verlies kunnen. Toon loopt vervolgens snel door de schoolpoort naar buiten.

in de klas

in groepjes geven de leerlingen vorm aan een videoclipje bij een zelf ontworpen lied. Jason heeft een idee om de clip vorm te geven. Marie-Louise, Thomas en Sander laten het voorstel van Jason links liggen. Ze duwen hun idee door. Jason gedraagt zich opeens averechts en houdt zich afzijdig.

Bespreek de situaties volgens de stappen van verbindende communicatie en kom zo tot verzoek- en goedmaakideeën. Hieronder werkte we als voorbeeld het eerste conflict uit:

op speelplaats

- *waarneming: Ik zie dat jullie met drie fijn aan het spelen zijn. Ik zie Lisa interesse toont in jullie spel. Ik hoor Mila Lisa wegsturen.*
- *emotie/gevoel: Lisa is verdrietig. Klopt het dat Mila zich geïrriteerd voelt?*
- *behoefte: Lisa wou graag meespelen, ze speelt het spel het graag en speelt graag met jullie. Ze wil erbij horen. Mila houdt vast aan haar spelregels, ze heeft nood aan een duidelijke structuur.*
- *verzoek/strategie: kan je volgende keer bv zeggen dat Lisa het volgende spel mag meespelen na het overlopen van de spelregels?*

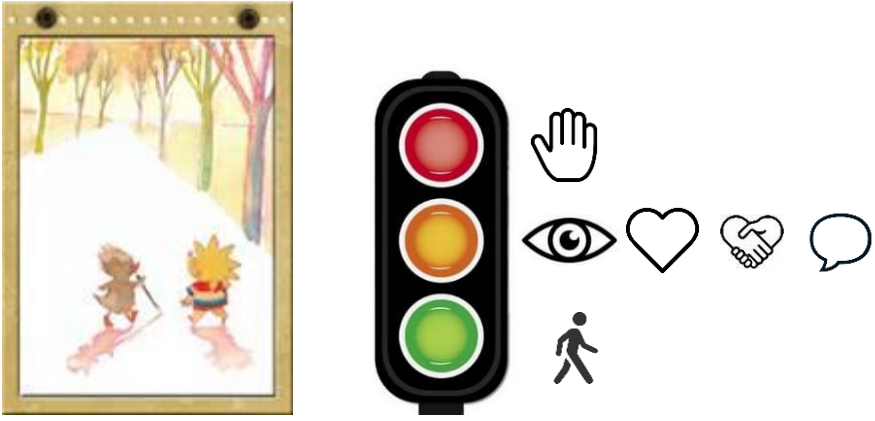
Vorm geven aan een herstelmuur.

Met de herstelmuur willen kinderen helpen in een conflictsituatie. We bouwen verder op de alom gekende stoplichtmethode: stop-denk-doe. In de tweede fase voorzien we ruimte om stil te staan bij verbindende communicatie.

Samen met de kinderen worden goedmaakideeën die bedacht werden tijdens de inleefsituaties omgezet in pictogrammen (bijvoorbeeld strip-verhaalpictogrammen). Plaats pictogrammen van de goedmaakideeën op de herstelmuur onder de vraag: Hoe kan ik het goed maken?

Tijdens een conflict kunnen leerlingen bij de herstelmuur inspiratie opdoen om het goed te maken. Daarnaast kunnen ze op een kleefbriefje noteren op welke manier ze een conflict hebben opgelost. Verzamel deze oplossingen in het vakje: Andere goedmaakideeën. Ook deze kunnen voor inspiratie zorgen.

herstelmuur

	
Hoe kan ik het goed maken?	andere goedmaakideeën

KOESTERMOMENT

Tenslotte komen alle kinderen terug naar klas/de kring/de zithoek om feestelijk af te sluiten met iets lekkers, met een spreuk, gebed of lied en een persoonlijke afscheidsgroet.

De herstelmuur krijgt een plek feestelijk zijn plek in de Snuitenhoek. Laat een [lied](#) horen of lees een gedicht voor. Ondertussen bewandelen de kinderen per twee de weg die Snuiten heeft vrijgemaakt voor Kroosje, de weg richting herstelmuur. Ze bevestigen hun goedmaakideeën en pictogrammen op de juiste plek op de herstelmuur.

De kinderen nemen hun koesterboekje en noteren/tekenen hoe ze de weg voor iemand anders al eens hebben vrijgemaakt? *(een mooi goedmaakidee, verzoenende of helpende gebaren)*

[Zullen we een bos beginnen?](#)

Graaf een kuil
en plant je boom
voorzichtig
naast de mijne.

Kunnen ze elkaar
uit de wind houden
als het stormt

of in de zondagzon
samen zwijgen.

En als ze 's avonds
door de wimpers
van hun twijgen
naar elkaar kijken
beginnen ze al
op een bos te lijken.

Jaap Robben

7. DE WENSBLOEM

over onverwacht verlies en schuldgevoel

Amper een paar dagen na Kago's verjaardagsfeest gebeurt er een vreselijk ongeluk. Snuiters vriend was op het verkeerde moment op de verkeerde plek en nu is hij dood. Plots moet het leven verder zonder Kago en dat valt niet mee voor zijn vrienden.

Door het ongeluk kijkt Snuiter anders naar de dingen om hem heen. Hij is bang om te gaan slapen en vraagt zich af of het misschien misging door de wensbloemen die hij Kago voor zijn verjaardag gaf? Gelukkig brengt de wijze Oehoe raad ...

VOORPROEFJE - ZINTUIGLIJKE WAARNEMING

Heet de kinderen welkom en open de schatkist om de afspraken voor een veilige sfeer te herhalen.

Spreek de kinderen aan: 'Het verhaal dat we samen lezen speelt zich af in een bos en nabij een bloemenveld. Sluit je ogen en waan je even op dat bloemenveld, nabij het bos.'

Prikkel de zintuigen van de kinderen door:

- bladeren, takken en stukje mos door te geven. Laat de kinderen voelen.
- een geur te verspreiden. Je kan een wierookstokje branden, een kamerparfum met natuurlijke geur verspreiden of een aantal druppeltjes lavendelolie op een waaier gieten... Laat de kinderen ruiken.
- op de achtergrond rustgevende **natuurmuziek** te spelen. Laat de kinderen bewust luisteren.

VERHAAL - DE WENSBLOEM

Het verhaal van De wensbloem wordt voorgelezen. Er wordt gekeken naar de prenten (projecteer de prenten), geluisterd,...

Terwijl het verhaal voorgelezen wordt maakt de leerkracht de emoties van de personages die aan bod komen bespreekbaar.

Kago probeert een tweede keer om alle pluisjes weg te blazen (met de hulp van Snuiter). Laat een kind alleen met een bellenblazer bellen blazen. Laat verschillende kinderen samen bellen blazen. (Je krijgt meer bellen, je kan elkaar elkaar helpen als het niet lukt.)

=> Wie heeft net als Snuiter ook al eens een vriend of vriendin een handje geholpen? Vertel hoe en wanneer. Waarom hielp je?

Flappie en Snuiter pakken elkaar stevig vast na het vernemen van het nieuws van hun vriend Kago. Het Snuiterpopje gaat de kring rond. Kinderen die willen geven Snuiter een dikke knuffel. (Laat hen de kracht van een lief gebaar ervaren.)

=> Waarom houden Flappie en Snuiter elkaar zo stevig vast? Wanneer heb jij laatste iemand een knuffel gegeven/gekregen en waarom?

=> Waarom beven Flappie en Snuiter zo hard?

Na de vraag van Snuiter: 'Waarom branden we een kaarsje?', steekt de leerkracht zelf een kaarsje aan en vraagt:

=> Waarom steekt de mama Flappie een kaarsje aan? Hoe voelt de mama van Flappie zich?

=> Wanneer/waarom steekt jullie mama of papa een kaarsje? Gedenk je dan iemand in het bijzonder?

Nadat Snuiter zegt: "Wensbloemen zijn stom!".

=> Hoe voelt Snuiter zich? Waarom is hij zo boos? Wanneer voelen jullie zich boos?

=> Snuiter krijgt buikpijn als hij terugdenkt aan de wensbloem. Hoe komt dit?

=> Heb jij je ook als eens net zoals Snuiter gevoeld? Wanneer? Trof jou schuld? Deed je iets opzettelijk verkeerd? Wanneer heb je je laatst schuldig gevoeld? Hoe kwam dit? Zijn de schuldgevoelens van Snuiter terecht?

VERWONDERING

De kinderen vinden hun eigen weg in het verhaal: 'Ik vraag me af ...'

Na het voorlezen van het verhaal neem je de kinderen mee door luidop te denken bij volgende illustraties:

Toon de illustratie uit het boek van Snuiter en Oehoe op de tak. “Snuiter lucht zijn hart bij Oehoe de uil. Ik vraag me af ...”

- waarom Snuiter niet wil slapen? Wat zegt Oehoe de uil tegen Snuiter?
- Bij wie lucht jij je hart? Wie geeft jou wijze raad? Welke wijze raad wil je delen met je klasvrienden?

Open Snuiters Schatkist en neem het talismanneke (de dromenvanger) uit de schatkist. Toon de illustratie van de dromenvanger in het boek. “Snuiter valt eindelijk in slaap. Ik vraag me af ...”

- waarom de dromenvanger zo een troost is voor Snuiter?
- Hoe heb jij al eens iemand getroost? Wie of wat kan jou troosten? Waar put jij troost uit?
- Wie is jouw oehoe? Wie geeft jou wijze raad?

De dromenvanger is een traditioneel object, oorspronkelijk afkomstig van de Native Americans uit Noord-Amerika. Een dromenvanger vangt de grote dromen en weert de slechte dromen.

OP STAP MET SNUITER

De leerkracht gaat op zoek om op creatieve manier kinderen vorm te laten geven aan de eigen respons op het verhaal!

We vertrekken van het idee van een krachtpluim.

De pluim is een krachtsymbool = symbool dat letterlijk kracht geeft op moeilijke momenten. Het zijn symbolen die jongeren en kinderen bijstaan op momenten dat ze zich triest of boos of bang,... voelen. Ze staan hen bij als ze iets spannends vinden of op moment dat ze nood hebben aan troost of zorg. Krachtsymbolen ontkrachten het moeten 'sterk zijn'. Ze hoeven hun gevoel niet weg te stoppen, ze mogen het laten bestaan. Het boort manieren aan om hen op zulke momenten kracht en troost en moed te geven. Ze wakkeren het geloof in henzelf aan.

Introductie

Introduceer de krachtpluim met het verhaal van de overgangsrituelen bij de Native Americans:

© Karen Noles

Als een Native American groter wordt is er een overgangs-ritueel. Elke jonge Native American vertrekt dan voor twee dagen alleen op tocht in het bos. Dat is een hele spannende opdracht. Hij denkt soms: 'dit ga ik nooit volhouden'. Hij voelt zich dan bang en alleen. Om hem moed en kracht te geven tijdens de spannende momenten krijgt hij een krachtpluim mee. Dat is een heel bijzondere pluim, die hij kan gebruiken tijdens moeilijk momenten. Als hij zijn pluim vasthoudt voelt hij het vertrouwen waarmee de andere Native Americans hem naar het bos stuurden: 'je kan dit'. Hij voelt zijn eigen krachten (geduld, enthousiasme, zijn slimme bol,...). Zo vindt hij de kracht om de twee dagen in het bos tot een goed einde te brengen. (De muyneck, Verbeeck, 2018)

Mijn krachtpluim

Laat kinderen kijken naar en voelen aan diverse echte pluimen. Aanvullend kan je prenten van vogels en hun pluimen laten bekijken. Welke pluim past bij mij? Waarom?

Vertel dat iedereen zijn eigen krachtpluim zal viltten met viltwol. Leg het proces uit. We geven je de tip om het op voorhand zelf uit te proberen.

© Miranda Van der Beek

Wat heb je nodig?

- 10 à 20 g vlieswol (wit, grijs, bruin, zwart,...) per kind
- klein handje Marseillezeepvlokken (of andere vette zeep)
- petflesje met gaatjes in dopje (= sproeiertje) met lauw water
- twee stukjes bubbeltjesfolie van ongeveer 20 cm op 20 cm
- handdoek per kind
- wollen touwtje van +/- 30 cm per kind

Hoe ga je te werk?

- Leg een stukje bubbeltjesfolie, met de bubbeltjes naar boven, op tafel.
- Neem plukjes vlieswol en leg deze in de vorm van een pluim op de bubbeltjesplastic.
- Leg het wollen touwtje in het midden van de wol, over de volledige lengte.
- Neem plukjes vlieswol en leg deze over het touwtje in een pluimvorm. Zorg dat je tussen de wol geen gaatjes hebt (en de plastic dus niet ziet).
- Doe de Marseillezeepvlokken in de petfles met warm water, draai de dop met gaatjes er op. Laat de zeep wat oplossen.
- Sproei voorzichtig het water uit over je uitgelegde vlieswol. Zorg dat de wol voldoende nat is.
- Plaats het tweede stukje bubbeltjesfolie, met de bubbeltjes naar beneden, op de natte wol.
- Spuit een beetje water op de bovenkant van de plastic (zodat deze wat glad wordt cf. volgende stappen).
- Duw de bubbeltjesfolie goed aan (om lucht tussen de twee folie te beperken).
- Wrijf een 10-tal minuten met je twee handen in cirkelvormige bewegingen op de plastic, op de plaats waar de wol zich situeert. Wrijf van binnen naar buiten.
- Draai het geheel om, maak de bubbeltjesfolie een beetje nat en wrijf nog zeker vijf minuten.
- Verwijder één plastic en wrijf nog even verder op de reeds gevilte wol. Hoe langer je wrijft, hoe steviger je pluim zal worden.
- Knijp de pluim voorzichtig uit in je handdoek. Leg de pluim op de handdoek en dep ze voorzichtig een beetje droog.
- Klaar! (Wens je de vorm van de pluim wat bij te knippen met een schaar dan kan dit, maar het hoeft niet.)

Waarom kiezen we voor wolvilten?

Wolvilten is een eeuwenoude techniek.

Door het magische proces van vilten verandert de losse wol van het schaap in een wollen lap.

Vilten is veel meer dan een textiele techniek:

Het verrassend effect van vilten is bijzonder. Wie zelf ooit een lapje vilt heeft gemaakt, weet hoe bijzonder én bewerkelijk het procedé van nat is. Plukjes wol worden vochtig gemaakt (of geprikt) en al dan niet met stoom stevig op elkaar gewreven en geperst. Hierbij worden de geschubde wolvezels in elkaar gedrukt en ontstaat een typisch en verrassend effect: de vezels blijven aan elkaar haken en klitten. Wanneer de vezelmasse vervolgens droogt, gaat het ook krimpen. Met als gevolg dat het vilt nog compacter wordt en steviger aan gaat voelen. Vergelijk het maar met een wollen kledingstuk dat je te heet wast.

Tegelijk is vilten een proces dat je naar binnen leidt. Het is helend. Het is een erg gevoelsmatig proces door het wrijven in zeepschuim of het prikken van de wol. Je het kan doen zonder er al te veel bij na te denken en het is een eenvoudige fysieke arbeid waarbij je weinig specifieke technieken moet beheersen.

Het repetitieve werkt rustgevend. Het bevordert het concentratievermogen, traint de hand-oogcoördinatie en maakt je vrolijk!

KOESTERMOMENT

Tenslotte komen alle kinderen terug naar klas/de kring/de zithoek om feestelijk af te sluiten met iets lekkers, met een spreuk, gebed of lied en een persoonlijke afscheidsgroet.

Voer een bodyscan met de kinderen uit. Laat ze hun krachtpluim in de hand houden. Ze nemen in een kring plaats rond de dromenvanger. Vraag hen hun ogen te sluiten en ontspannen te staan (benen lichtjes open, knieën gebogen, handen naast lichaam) of op de grond te liggen.

Wees heel stil en stel je voor dat je een pluusje van een wensbloem bent.

Je kunt vliegen. De wind neemt je mee de lucht in. En terwijl je daar zo in de lucht bungelt, kun je je lichaam helemaal strekken en ontspannen.

Laat je voeten maar bungelen, ze zwaaien zachtjes heen en weer. Je benen hangen losjes omlaag, alle spanning in je benen smelt weg terwijl je genietend door de lucht zweeft.

Je armen en schouders zijn ontspannen.

Geniet van de wind die langs je gezicht strijkt. Ontspan je oren, ogen, wangen, mond en voorhoofd. Je voelt je zo vrij als een vogel in de lucht.

Je hoeft nergens aan te denken, je nergens zorgen over te maken, Alleen maar te genieten van het zalige gevoel dat je vliegt.

Vanbinnen heb je alle vertrouwen. Je gaat alsmaar hoger vliegen. Soms verandert de wind van richting en dan krijg je vaart en vlieg je steeds sneller door de lucht. Soms gaat de wind liggen en suis je naar beneden. Op andere momenten verandert de wind in een licht briesje waardoor je heel zachtjes gaat zweven. Het lijkt wel of je door de lucht kunt lopen.

Blijf maar zolang je wilt door de lucht lopen en vliegen en zeg in jezelf:

Ik heb alle vertrouwen, ik heb alle vertrouwen!

Viegas, 2006

De krachtpluimen van de kinderen krijgen een plaatsje aan de grote klasdromenvanger. (De basis voor de dromenvanger kan je maken door jonge (wilgen)takken te buigen en met touwtjes aan elkaar te knopen.)

Er wordt teruggekoppeld naar het koesterboekje. Laat de leerlingen nadenken over:

- Aan wie geef jij een (kracht)pluim?
- Van wie krijg je een (kracht)pluim?

DANKWOORD

Dank aan Nathalie Slosse, bezielster van vzw Talismanneke, Grote Boom, liefste Tranenfee, auteur van de Snuitenboeken. Een schatkist aan kostbare verhalen en personages liet Nathalie na. Verhalen die moeilijke onderwerpen bespreekbaar maken. Snuiter en zijn vrienden gaan op een veerkrachtige en inventieve manier om met de verlieservaringen. Snuiter leert kinderen dat elk gevoel er mag zijn. Door taal te geven aan gevoelens kunnen het zelfs echte schatten worden!

Dank aan alle medewerkers van vzw Talismanneke. Met veel gedrevenheid zetten ze de prachtige vzw en het levenswerk van Nathalie verder. Dank voor het nabij zijn van zovele kinderen en jongeren, Bijzondere dank aan Piet en Agnes om mee hun schouders te zetten onder het Rode Neuzen Project 'Snuiters Schatkist'. Via dit project wordt het belang van veerkracht en welbevinden van kinderen in de kijker geplaatst. Door Snuiters Schatkist op een preventieve manier aan te reiken in de klas wordt er ingezet op verbinding, veerkracht en welbevinden van kinderen.

Dank aan Leen, Ingrid, Filip, Jorane, Sara en alle andere vrijwilligers van vzw Talismanneke. Dank je wel Sara voor de warme samenwerking op allerlei vlakken. Grote dank voor de prachtige vormgeving van deze handleiding!

Dank aan het Rode Neuzen Fonds (Koning Boudewijn Stichting) voor de steun aan Snuiters Schatkist als 'Sterker op school'-project! Dank om projecten te steunen die inzetten op het welbevinden van kinderen en jongeren op school.

Dank aan Odisee om tijd en ruimte vrij te maken binnen hun werkingsbudget. Zonder deze logistieke steun was het niet mogelijk geweest om invulling te geven aan Snuiters Schatkist.

Dank aan alle studenten die een bachelorproef uitwerkten rond één van de prentenboeken van Nathalie Slosse. Dank aan Kimberly Vanhooren, Amber De Meersman, Caitlin Van Avermaet, Chelsea Buyl, Lynn De Greef, Ruben De Bosscher, Chiara Cornand en Haaike De Nyn. Wij zijn trotse promotoren en lerarenopleiders.

Dank aan alle scholen en leerkrachten die inschreven op het project Snuiters Schatkist. Dank voor jullie warme aanwezigheid op de digitale vormingsdag. Dank aan alle leerkrachten die met Snuiters Schatkist aan de slag gaan in de klas! We hopen dat Snuiters Schatkist jullie mag ondersteunen in het begeleiden van de kinderen. Oprechte dank je wel om het verschil te maken voor zovele kinderen!

Elfi Van Keymeulen en Katrien De Decker

BRONNENLIJST

Talismanneke vzw. (z.j.) Geraadpleegd op 1 december 2021 via www.talismanneke.be

BRONNEN EN INSPIRATIE PER SNUITERBOEK

Grote boom is ziek:

Vanhooren, K. (2014). *De kracht van sociaal en ethisch gerichte prentenboeken* [Bachelorproef]. Aalst: Odisee. Educatieve bachelor in Lager Onderwijs.

Buyl, C. (2020). *Bespreekbaar maken van een verwacht overlijden door kanker in de klas. Aan de hand van educatief materiaal ontwikkeld rond de prentenboeken 'Grote Boom is ziek' en 'Afscheid van Grote Boom.'* - Nathalie Slosse [Bachelorproef]. Aalst: Odisee. Educatieve bachelor in Lager Onderwijs.

Met speciale dank aan Toon Godderis voor de stenen en het verschaffen van de informatie over het versieren van de keien.

Afscheid van Grote boom:

Genijn, K. (2013). *Schooltas vol verdriet: leren omgaan met rouw in de klas*. Leuven: Acco

Vanden Abbeele, C. (2001). *Nu jij er niet meer bent: rouwen met kinderen en tieners*. Tielt: Lannoo.

De Decker, K. (2020). *Rouwen is niet loslaten, maar liefhebben. Kinderen en jongeren helpen met verlies en verdriet*. Odisee cursus.

Rouwkoffer, koffer vol troost. Bakerofriends – Samensteller Katrien De Decker

Toverdruppels

WikiHow. (z.j.). Een regenboog maken. Geraadpleegd op 9 december 2021 via <https://nl.wikihow.com/Een-regenboog-maken>

NEMO science museum. (z.j.). Tover een regenboog. Geraadpleegd op 9 december 2021 via <https://www.nemosciencemuseum.nl/nl/ontdek/doe-het-zelf/tover-een-regenboog/>

Messy Litte Monsters. (2020). PAPER TOWEL ART - IS IT MAGIC OR SCIENCE?! Geraadpleegd op 9 december 2021 via <https://www.messylittlemonster.com/2020/04/magic-paper-towel-art-science.html>

Deborah J. Stewart, M.Ed. (2015). Let's make a rainbow together! Geraadpleegd op 9 december 2021 via <https://teachpreschool.org/2015/03/15/lets-make-a-rainbow-together/>

[BeautifulFight]. Tsjaikovsky-Lake in the moonlight [video]. YouTube. Geraadpleegd op 12 januari 2022 via

<https://www.youtube.com/watch?v=P65WNm48p0&list=PLD63EF63E7A8AB9C0&index=13>

Vanhooren, K. (2014). *De kracht van sociaal en ethisch gerichte prentenboeken* [Bachelorproef]. Aalst: Odisee. Educatieve bachelor in Lager Onderwijs.

Workshop Schatgravers voor kindprofessionals, Praktijk De Bolderkar - Via Promessa, 2019.

Meneer poot zoekt werk

Plummer, D.M. (2012). *Kinderen zelfrespect leren door middel van spel*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Inspiratie talentenkaartjes: kaarten uit het spel 'Schatgravers' (Welten, 2015), het 'Kwaliteitspel' (Gerrickens & Verstege, 2012), Talentenkaartjes Kleuters Smoely.

Per ongeluk

FACET. (2020). Werkrelaties verbeteren met verbindende communicatie.

Geraadpleegd op 12 januari 2022 via <https://loopbaancentrum-facet.be/werkrelaties-verbeteren-met-verbindende-communicatie/>

[Soothing relaxation]. Ontspannende Muziek voor Slaap, Meditatie & Stressverlichting • "Flying" door "Peder B.Helland". YouTube. Geraadpleegd op 19 januari 2022 via

https://www.youtube.com/watch?v=1ZYbU82GVz4&list=RDQMU4YkMXLbimI&start_radio=1

[KaraQueen]. Moana - We Know The Way Karaoke. YouTube. Geraadpleegd op 11 januari 2022 via <https://www.youtube.com/watch?v=XSoM47cu2fU>

[Kapitien Winokkio], Kapitein Winokio- "A" uit ABC, zing maar mee. YouTube.

Geraadpleegd op 11 januari 2022 via

<https://www.youtube.com/watch?v=xFg6SwOCBhs>

[Kinderen voor kinderen]. Kinderen voor Kinderen - Zij aan zij (Officiële Koningsspelen videoclip). YouTube. Geraadpleegd op 19 januari 2022 via

<https://www.youtube.com/watch?v=PCVjw1Qzh9o>

De Vries, R. (2018, 19 november). Kleuters lossen zelf conflict op aan herstelmuur.

Geraadpleegd op 1 december 2021 via <https://www.klasse.be/168756/kleuters-lossen-zelf-conflict-op-aan-herstelmuur/>

PLINT, poëzie en beeldende kunst. (z.j.). Poëzieposter: Zullen we een bos beginnen.

Geraadpleegd op 9 december 2021

via <https://www.plint.nl/posters/poezieposters-voor-7-tot-107/poezieposter-zullen-we-een-bos-beginnen.html>

Van Avermaet, C. (2020). *Leren omgaan met schuldgevoelens, verantwoordelijkheid nemen en het goedmaken*. [Bachelorscriptie, Hogeschool Odisee].

Mol, J. (2018). *De giraf en de jakhals in ons. Over geweldloos communiceren*.

Amsterdam: SWP.

Workshop 'Luisteren en spreken vanuit het hart' - 'verbindende communicatie'
Hedwig Berghmans, 2019.

De wensbloem

Perquy, K. (z.j.). *Vilten. Geraadpleegd op 1 december 2021 via*
<https://ailim.be/vilten>

De redactie (2009). *Vilten met kinderen. Geraadpleegd op 1 december 2021 via*
<https://www.libelle.be/vrije-tijd/vilten-met-kinderen/#:~:text=Wist%20je%20dat%20werken%20met,oogcombinatie%20en%20maakt%20je%20vrolijk!>

[ASMR outside]. *Evening Birdsong (stereo sound). YouTube. Geraadpleegd op 8 december 2021 via*
<https://www.youtube.com/watch?v=wVEvBRVEV9c>

Viegas, M. (2012). *Happy relax kids. De wens ster. 52 meditaties voor kinderen vanaf 5 jaar*. 6de druk. Deventer: Uitgeverij Ankh-Hermes.

Schneider, M. en Schneider, R. (2006). *Bewegen en ontspannen op muziek. Uitgewerkte bewegingsspelletjes op vrolijke muziek voor kinderen van 3 tot 8 jaar*. Katwijk aan Zee: Uitgeverij Panta Rhei.

De Muynck, J. en Verbeeck, L. (2018). *Workshopbrochure: Ervaringsgerichte groepstherapie bij kinderen en jongeren*.

De Greef, L. (2020). *Kwalitatief didactisch materiaal rond rouw en verlies ontwikkelen voor leerkrachten van de tweede graad uit de lagere school: passend bij het boek De Wensbloem - Nathalie Slosse [Bachelorproef]*. Aalst: Odisee. Educatieve bachelor in Lager Onderwijs.

De Bosscher, R. (2020). *vertROUW. [Bachelorproef]*. Aalst: Odisee. Educatieve bachelor in Lager Onderwijs.

De Meersman, A. (2020). *Kwalitatief en didactisch materiaal rond verlies en rouw ontwikkelen voor leerkrachten uit de tweede graad. [Bachelorproef]*. Aalst: Odisee. Educatieve bachelor in Lager Onderwijs.

Koesterboekje:

Stichting Lekkersamenklooien. (z.j.). *5 ARGUMENTEN VOOR MAKEN; EEN BOEKJE. Geraadpleegd op 9 december 2021 via*
<https://lekkersamenklooien.nl/wantzozithet/5-argumenten-voor-maken-een-boekje/>

Met speciale dank aan Kimberly Vanhooren, Amber De Meersman, Lynn De Greef, Chelsea Buyl, Ruben De Bosscher, Chiara Cornand, Caitlin Van Avermaet en Haaike De Nyn die bij de prentenboek van Nathalie Slosse op zoek gingen naar haalbare didactische handvatten en deze vertaalden in een bachelorproef tot het behalen van de graad van Bachelor in het Onderwijs (Kleuter en/of Lager).

De bachelorproeven zijn raadpleegbaar via:

<https://limo.libis.be/primo-explore/search?vid=ODISEE&fromLogin=true>

BIJLAGE 1

AFSCHIED VAN GROTE BOOM

na een overlijden van een dierbare

Dit zakboekje is een vervolg op het prentenboek “Grote Boom is ziek” om kinderen te helpen die afscheid moeten nemen van een bijzonder iemand.

Op de achterzijde van het zakboekje staat een lange bloemenslinger. Er kan aan familie en vrienden gevraagd worden om iets toe te voegen aan deze bloemenslinger: een kleurtje, een extra bloemetje of diertje, een lief woordje op een blad, ... telkens met hun naam erbij. Zo kan dit zakboekje een tastbare steun worden voor het kind.

Als een kind of een klas afscheid moet nemen van een dierbaar iemand, kan dit zakboekje aangereikt worden om hiermee om te gaan. Ook het invulboekje ‘Vaarwel. Mijn boekje vol herinneringen’ kan kinderen een taal aanreiken om met hun gevoelens om te gaan na het afscheid van een dierbaar iemand. Dit boekje kan met jonge kinderen samen ingevuld worden. Oudere kinderen kunnen het zelf invullen, maar toch is het belangrijk om kinderen hierin te begeleiden. Het biedt een mogelijkheid om in gesprek te gaan.

Symbolen en rituelen kunnen een taal zijn als er niets meer te zeggen valt. Als woorden tekort schieten, blijkt de kracht van symbolen en rituelen. **Rituelen en symbolen** hebben een ontlastende functie. Kinderen en volwassenen voelen de nood om ‘iets te doen’ met de gevoelens van machteloosheid, verdriet, woede, .. Met behulp van de taal van de kunsten kunnen kinderen hun gevoelens tot uitdrukking brengen. We geven een aantal suggesties om met kinderen te ‘doen’ na een overlijden van een dierbare. Belangrijk is om als leerkracht na te gaan wat het kind nodig heeft. **Wat kan ik als leerkracht voor het kind betekenen?** Sommige kinderen zullen graag in gesprek gaan, anderen willen liever ‘bewegen’ terwijl nog anderen liever op een creatieve manier aan de slag gaan met hun emoties. Bevraag de kinderen. Sommige zaken zullen voor de kinderen helpend zijn, andere suggesties niet. Respecteer het kind. Benoem dat ze bij jou als leerkracht terecht kunnen als ze er nood aan hebben.

Suggesties van algemene symbolen en rituelen

- Een **herinneringsdoos of map** met foto's en persoonlijke briefjes of symbolen.
- Aan de vrienden en familie van de overledene te vragen om anekdotes en verhalen te noteren over de overledene in een **herinneringsboek**.
- Een **herinneringsplek** maken met foto's, teksten en symbolen.
- **Fotoboeken** maken en bekijken.
- Een **troostdeken of troostknuffel** maken met kledij van de overledene.
- Een mooie **bloem** of **huis** knutselen met op elk blaadje of in elke plek een fijne herinnering.
- Werken met **gedichten**.
- Een zakje met **stenen**. Elk kind mag een steen neerleggen en krijgt daarbij de kans om iets te zeggen. De stenen worden in de vorm van een hart of van een weg neergelegd.
- Zakje met **rode, witte en zwarte steen**. De zwarte steen kan het kind vastnemen als het de overledene mist en liever alleen wordt gelaten. De witte steen kan het kind ter hand nemen als het fijne herinneringen wil ophalen aan de overledene. De rode steen neemt het kind als het iets leuks wil doen.
- De **boom**: herinneringsboom, gedenkboom, troostboom, gebedsboom,Je kunt zelf een boom maken van hout, karton of ijzerdraad of gebruik maken van enkele takken. In de boom kunnen foto's, gedichten en citaten, gebeden, wensen, zorgen, namen, troostende gedachten of tekeningen een plaats krijgen.
- Er is natuurlijk ook de mogelijkheid om gebruik te maken van andere symbolen rekening houdend met de wens van het kind en de familie zoals een sterrenhemel, luchtballon, schatkist of regenboog. Laat beelden open.
- **Tranendoosje of gevoelensdoosje**: je kunt werken met een doosje met alle soorten tranen of bladeren waarop een gevoel genoteerd staat. De kinderen kunnen een traan nemen die het best bij hen past. Ze krijgen de kans om uiting te geven aan deze tranen via verschillende werkvormen zoals met klei werken, schilderen, zingen, schrijven, tekenen, een collage maken ...
- Een **schrijfboekje of troostboekje** maken. Hier zijn verschillende mogelijkheden. Het kind kan zélf het boekje maken door bijvoorbeeld de kaft te vilten, op het eerste blad een tekst of gedichtje te schrijven/te tekenen en aan familieleden en vrienden te vragen om in het rouwregister mooie woorden te schrijven of tekenen over de overledene. Een andere mogelijkheid is dat het gemaakt wordt voor het kind in de klas die een dierbare verloor als teken van troost en steun. De klasgenoten kunnen troostende woorden, mooie tekeningen maken om het kind te troosten en steunen. De juf of meester kan alles bundelen.
- Het **planten van bloemzaadjes of een boom** waarvoor het kind natuurlijk veel zorg moet dragen.
- **Één minuut stilte** houden en nadien een liedje te zingen of naar een lied te luisteren.

- **Stenen rood hart.** Een hart drukt onze verbondenheid uit met de overledenen.
- Een **kijktafel/gedenkhoekje** maken. *'Als je aan x (de overledene) denkt, aan wat denk je dan? Wat deed x graag? Wat is typisch voor x?'* Voorbeeld: Het hondje x is overleden. Er wordt een kijktafel gemaakt met foto's van het hondje, een balletje (want x speelde graag met de bal), een leiband (x hield van wandelingen), een kaars, een (zelfgeschreven) gebed op een mooie prent, een (zelfgemaakte) bloem (x hield van spelen in de tuin), een hondenkoekje, enz.
- Een **fotokader** maken en versieren. Er wordt een mooie foto uitgezocht. Er wordt een fotokader gemaakt met materialen waar de overledene van houdt. Vraag aan het kind: Hoe wil je de kader versieren? Waar hield x van? Kinderen hebben vaak zélf hele mooie ideeën. *Voorbeeld: Opa hield heel erg van de zee. Er worden mooie schelpen uitgezocht om een fotokader te maken. Voorbeeld: Oma hield heel erg van de bloemen uit haar tuin. De bloemen worden zorgvuldig geplukt en gedroogd. Daarna gebruikt men deze gedroogde bloemen om een fotokader te versieren. Voorbeeld: De overledene hield heel erg van lezen en boeken. Er kunnen letters en woorden uit papier gebruikt worden om de kader te versieren.*
- Een **lichtje** maken. Een kaarsje aansteken als teken van verbondenheid. *Ik denk nog aan jou. Ik mis je. Ook al zie ik je niet, ik neem je mee.... Ik hou van jou...* Er zijn verschillende mogelijkheden om een lichtje te maken. Een aantal voorbeelden: Een lichtje maken met een glazen yoghurtpotje. Het kind kan het versieren met natuurelementen, met verf, de naam van de overledene kan op het lichtje geschreven worden. Een lichtje van kalkpapier met het silhouet van de overledene. Een lichtje in klei in de vorm van een hartje, een blaadje van een boom, een voorwerp dat men met de overledene associeert, een ander symbool.
- **Een bellenblazer maken met parels:** Elke parel is een mooie herinnering aan de overledene. Je maakt samen met het kind de bellenblazer met mooie parels. Het is een uitnodiging om met elkaar in gesprek te gaan over al deze kostbare parels, alle kostbare herinneringen. Wat wil het kind nooit vergeten? Na het maken van de bellenblazer kan het kind bellen blazen. In gedachten kan men de overledene danken voor al het moois en goeds. Het kind kan er ook voor kiezen om de herinneringen uit te spreken. *Bijvoorbeeld. Ik dank x voor..... Ik vond het fijn dat we samen.... Ik vond het grappig toen je....Ik vond het moeilijk dat.... Ik zou je nog willen zeggen dat....* De bellen worden geblazen.
- Kinderen kunnen na een verlieservaring **een briefje schrijven naar de Tranenfee** en zullen antwoord terug krijgen. Wie de Tranenfee is, lees je in het boek 'Toverdruppels' van Nathalie Slosse. In de boekjes van Nathalie Slosse en op de website van [Talismanneke](#) staan achteraan nog meer doe-activiteiten om samen met kinderen te doen.

BIJLAGE 2

VEERKRACHT EVALUEREN

Het International Resilience Project gebruikt volgende korte checklist om een eerste nog onvolledig beeld te krijgen van de veerkracht bij kinderen. Elk item kan worden bekeken als een veerkrachtbron. Kinderen bij wie meerdere veerkrachtbronnen ontbreken, hebben in de eerste plaats nood aan extra bronnen van omgevingsveerkracht ook van buiten de school.

omgevingsveerkracht

Het kind heeft iemand die helemaal en onvoorwaardelijk van haar/hem houdt.	☐
Het kind heeft buitenshuis een volwassene bij wie het over problemen en gevoelens kan praten.	☐
Het kind wordt geprezen omdat het dingen alleen doet.	☐
Het kind kan erop rekenen dat haar/zijn familie er is als dat nodig is.	☐
Het kind kent iemand die zij/hij zou willen zijn.	☐

eigen veerkracht

Het kind gelooft dat het goed komt.	☐
Het kind doet vertederende dingen waardoor mensen haar/hem aardig vinden.	☐
Het kind is bereid nieuwe dingen te proberen.	☐
Het kind wil graag iets bereiken in wat zij/hij doet.	☐
Het kind voelt dat wat zij/hij doet effect heeft op het eindresultaat.	☐
Het kind vindt zichzelf leuk.	☐
Het kind kan zich concentreren op een taak en ze afmaken.	☐
Het kind heeft gevoel voor humor.	☐
Het kind maakt plannen om leuke dingen te gaan doen.	☐

MEEWERKEN AAN VEERKRACHTONDERZOEK

De Resilience Research Centre van de Dalhousie University, Halifax, Nova Scotia, Canada doet al meer dan 15 jaar internationaal onderzoek naar veerkracht in talrijke landen en culturen. Tot hiertoe al vertaald in 23 verschillende talen. Nederlands ontbreekt nog. Maar de onderzoekers vragen meer vertalingen en een steeds ruimer gebruik van hun veerkrachtvragenlijsten. De vragenlijst voor de jongste groep is bestemd voor kinderen van 5 tot 9 jaar. In vergelijking met de meeste andere veerkrachtvragenlijsten hebben deze veel aandacht voor culturele diversiteit.

'If you would like to create your own translation, no special authorisation is required. We just ask that you [share your translation with us](#) so we can share it with others. We recommend a translation and back translation process to enhance the validity of the translated measure (see guides by [Brislin \(1970\)](#) and [van Ommeren and colleagues \(1999\)](#)).'

<https://cymr.resilienceresearch.org/how-to-use/>

Meer info bij piet@talismanneke.be

BIJLAGE 3

VEERKRACHTBRONNEN BUITEN DE SCHOOL

enkel gratis hulpverlening is opgenomen in deze lijst

Vanaf kleuterklas: CLB (Centrum voor Leerlingenbegeleiding)

https://www.onderwijskiezer.be/v2/clb/clb_zoek.php

Vanaf 10 jaar: TEJO (Therapeuten voor Jongeren)

<https://tejo.be/vind-een-tejo-huis/lijs/>

Vanaf 12 jaar: JAC (Jongeren Aanbod van het Centrum Algemeen

Welzijnswerk) <https://www.caw.be/jac/contacteer-ons/kom-langs/>

Chatten, mailen, bellen Awel (Luistert naar kinderen en jongeren)

<https://awel.be/> + gratis en anoniem telefoonnummer 102

“Zoals je geen dokter hoeft te zijn om een pleister te plakken,
hoeft een leraar geen psycholoog te zijn om van betekenis te kunnen zijn
voor een rouwende leerling.”

Riet Fiddelaers-Jaspers

EVALUATIEVERSLAG : *Snuiters Schatkist (2021-J3150660-222659)*

project gerealiseerd met de steun van het Rode Neuzen Fonds, beheerd door de Koning Boudewijnstichting

REALISATIES EN IMPACT

- **Welke doelstellingen heeft het project reeds behaald? Som realisaties op.**

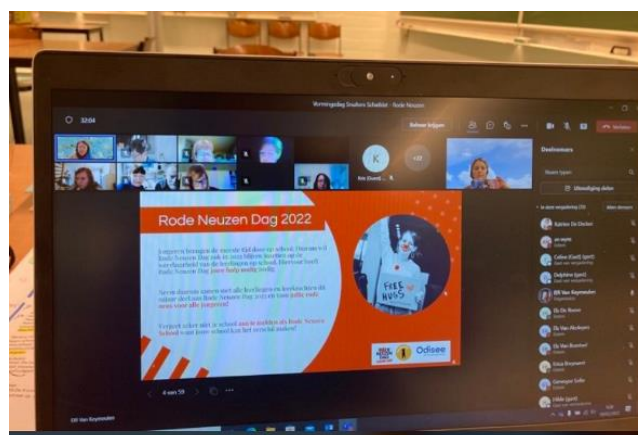
Het project Snuiters Schatkist van de vzw Talismanneke wil leerkrachten en scholen ondersteunen om het empathisch vermogen en de veerkracht van kinderen te vergroten.

Snuiters is het hoofdpersonage uit de boeken van Nathalie Slosse, oprichtster van de vzw Talismanneke. De boeken maken moeilijke onderwerpen bespreekbaar zoals ziekte, werkloosheid, ongeval, dood... Snuiters gaat op een veerkrachtige manier om met de tegenslagen in zijn leven.

Vorbereidend aan dit project deden we in samenwerking met Odisee de co-hogeschool een praktijkgericht onderzoek naar 'rouwen in de basisschool'. Op die manier kunnen we met Snuiters Schatkist inspelen op een aantal noden die leven in het basisonderwijs om te werken rond 'verlies en verdriet' en 'veerkracht'.

De enquête voor het praktijkgericht onderzoek werd online ingevuld door 1303 leerkrachten. De steekproef is representatief naar leeftijd, gender en onderwijstype. Uit alle provincies hebben leerkrachten deelgenomen. Ten opzichte van de leerkrachtenpopulatie zijn Brussel, Oost- Vlaanderen en Vlaams-Brabant wat oververtegenwoordigd. Inzake functies zijn vooral leerkrachten 'zorg' en 'levensbeschouwing' sterk vertegenwoordigd. Het onderzoeksrapport "Rouw en veerkracht. *Onderzoek naar noden in het werken rond 'verlies en verdriet' in het basisonderwijs.*" wordt verwacht in juni 2022.

De navormingsdag vond normaal gezien plaats op Campus Aalst Odisee op 10 februari 2022. Door corona werd de navorming online georganiseerd.

Alle 40 vertegenwoordigers van de participerende scholen kregen voor de navormingsdag het basispakket *Snuiters Schatkist*: 1 Snuitertas met daarin 1 schatkist met hangslot + 1 Snuiterpop + 5 verschillende prentenboeken van Snuiter (*Grote Boom is ziek*, *Toverdruppels*, *Meneer Poot zoekt werk*, *De wensbloem*, *Per ongeluk*) + 5 bijhorende Talismannekes (1 per boek) + 1 schelp + 1 steen + 1 vriendschapsbandje + 1 herinneringsboekje *Vaarwel* + 1 zigzagboekje *Afscheid van Grote Boom* + 1 koesterboekje + 2 verschillende Snuiter-affiches. De digitale handleiding (64 pagina's) bij *Snuiters Schatkist* is achteraf aan alle 40 deelnemers bezorgd. Het is de bedoeling deze digitale handleiding te blijven verrijken op basis van bevindingen en suggesties van de gebruikers.

Tijdens de navormingsdag online werd een theoretisch kader rond rouw en veerkracht aangereikt. Er werden didactische en inhoudelijke suggesties aangereikt om op een preventieve manier aan de slag te gaan met de materialen uit *Snuiters Schatkist*. Met de materialen kan o.a. een hoekje gecreëerd worden in de klas of op school waar kinderen stil kunnen vallen en uiting kunnen geven aan hun gevoelens.

Op de navormingsdag werd voldoende tijd voorzien om in te gaan op persoonlijke vragen van deelnemende scholen alsook tijd voor uitwisseling en netwerking tussen deelnemende scholen.

Alle tips en suggesties die door deelnemende leerkrachten op de navormingsdag werden gedeeld, bezorgden we na afloop ook aan alle deelnemers. Werden na afloop ook nog bezorgd: de hand-outs van de PowerPoint en extra achtergrondinformatie rond het thema 'verlies en veerkracht', evenals de digitale handleiding bij *Snuiters Schatkist*. De deelnemende scholen zijn momenteel de materialen uit *Snuiters Schatkist* in hun eigen klas- en schoolcontext aan het uitproberen.

Er wordt met de deelnemende scholen een digitaal terugkom-moment gepland op 27 en 28 april om ervaringen, inspiratie, vragen en feedback te delen. Door de feedback van deze deelnemende scholen wordt *Snuiters Schatkist* gefinaliseerd. Daarna kan de handleiding van *Snuiters Schatkist* gedeeld worden met een breder publiek.

- **Wie heeft baat gehad bij die realisaties?**

Initieel konden 10 scholen deelnemen aan het project. Om het project een grotere draagkracht te geven hebben we dit aantal opgetrokken naar 40 scholen. De directie, leerkrachten en kinderen van deze scholen kunnen gebruik maken van het Snuitermateriaal. Tijdens de navormingsdag werden ook tips aangereikt om het Snuitermateriaal in alle klassen (en niet louter de klas van de deelnemende leerkracht) te gebruiken, dit om zoveel mogelijk kinderen te bereiken.

- **Moeilijkheden? Hoe aangepakt?**

Door Corona schakelden we van een live navormingsdag over naar een online alternatief.

Aangezien de leerkrachten het didactisch materiaal tijdens de navormingsdag nodig hadden, hebben we ervoor geopteerd om alle 'Snuiter's Schatkist'-tassen vooraf persoonlijk te bezorgen aan de deelnemers. Het bedelen van deze pakketten bleek toch een extra organisatorische belasting, die we vooraf niet hadden ingeschat.

We wilden tijdens de navormingsdag sterk inzetten op **het creëren van een veilige sfeer**. Online **verbondenheid** bewerkstelligen is geen evidentie. Desondanks voelden de deelnemers ons opzet om een sterke verbondenheid te bereiken goed aan.

Een greep van citaten uit de evaluaties van de navormingsdag:

"Het was geweldig. Jullie creëerden zelfs digitaal een veilig klimaat en warme sfeer. Door zelf persoonlijke verhalen te delen, iedereen die dit wenst aan bod te laten komen en te luisteren. Ongelofelijk hard bedankt hiervoor en chapeau!"

"Jullie hadden veel aandacht voor de mens als voelend en vaak worstelend wezen vanuit een positiviteit."

"Krachtige leiding, vanuit het hart!"

"Superwarme nascholing. Iedereen kon zich op zijn/haar gemak voelen. Er was geen druk!"

"Zeer fijn dat we de materialen vooraf kregen. Zo kunnen we er zelf onmiddellijk mee aan de slag. We hebben deze vorming gedaan in een omgeving waarin ieder zich veilig voelde om te delen wat hij/zij wou. Grote dank!"

"Een warme, voldoening gevende, duidelijke vorming waarbij we als leerkracht aan de slag kunnen gaan. Fijn dat we zoveel voorbeelden hebben gekregen die we kunnen meenemen in ons klas- en schoolgebeuren. Ook vanuit de organisatoren kwam een

ontzettend groot medegevoel en begrepen gevoel naar voor. Een hele mooie, leerrijke en warme dag achter de rug."

"Boeiende uitleg met veel voorbeelden. Fijn dat er ervaring kwam uit alle hoeken waar je ook veel tips aan overhoudt."

Om Snuiters Schatkist echt tot leven te laten komen wilden we heel wat **werkvormen** uitproberen met de deelnemers. Het online-gegeven dwong ons om extra creatief te denken en naar originele oplossingen te zoeken.

De leerkrachten vonden dit uitproberen een duidelijke meerwaarde zoals bleek uit de evaluaties:

"Leuk dat er ook doe-momenten waren! Handige en onmiddellijk inzetbare werkvormen."

"Hartverwarmende dag, vat aan tips, praktische momenten tussenin voorzien.... Nieuwe, onbekende prentenboeken, tips naar lectuur,...Dank!"

"De talismanekes vind ik een prachtig idee dat ik zeker in het leven roep in mijn klas."

"Het koesterboekje pas ik zeker toe in mijn onderwijspraktijk."

"Mooie combinatie theorie en praktijk!"

"Het maken van de regenboog en het koesterboekje vouwen zijn mij echt bijgebleven. Iets wat ik graag wil uitproberen in de klas."

- **Hoe verbeteren de realisaties de levensomstandigheden van de begunstigden?**

Met Snuiters Schatkist trachten we leerkrachten te ondersteunen zodat ze volop kunnen investeren in het opbouwen van een veilige relatie en verbinding met de kinderen. Door preventief in te zetten op veerkracht en moeilikere thema's bespreekbaar te maken willen we kinderen versterken tegen toekomstig verdriet en moeilijkheden in het leven.

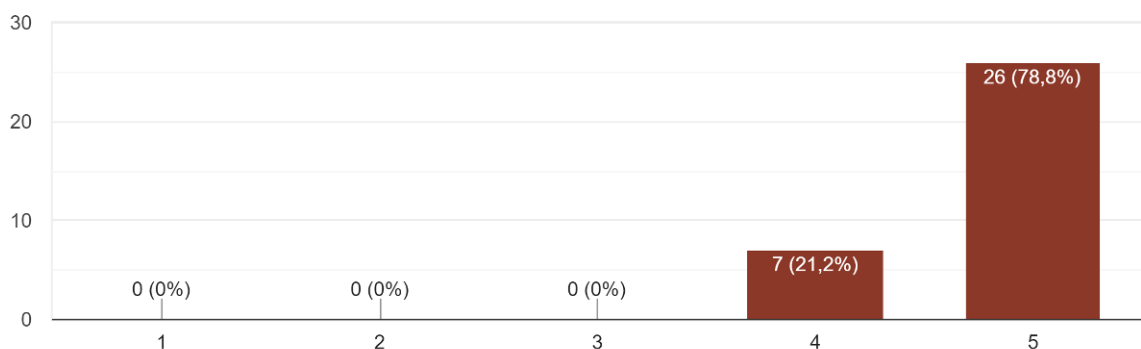
Dit Snuiterhoekje werd gemaakt in de klas van juf Annelies.

- **Hoe staat het doelpubliek tegenover het project?**

Na afloop van de navorming vulden de deelnemers een evaluatieformulier in. 33 deelnemers vulden het evaluatieformulier in. We kopiëren hieronder een aantal vragen en de gegeven antwoorden van de deelnemers (1=laagst mogelijke score, 5 = hoogst mogelijke score)

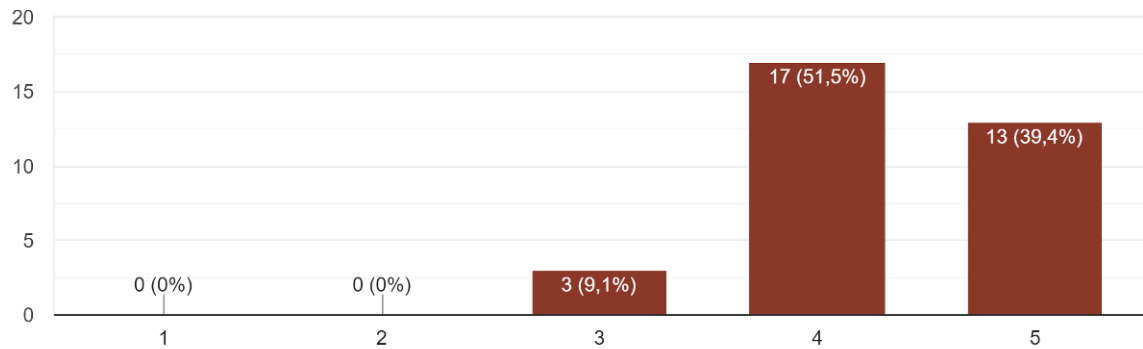
1) In het algemeen, hoe beoordeel je de vorming voor leerkrachten?

33 antwoorden

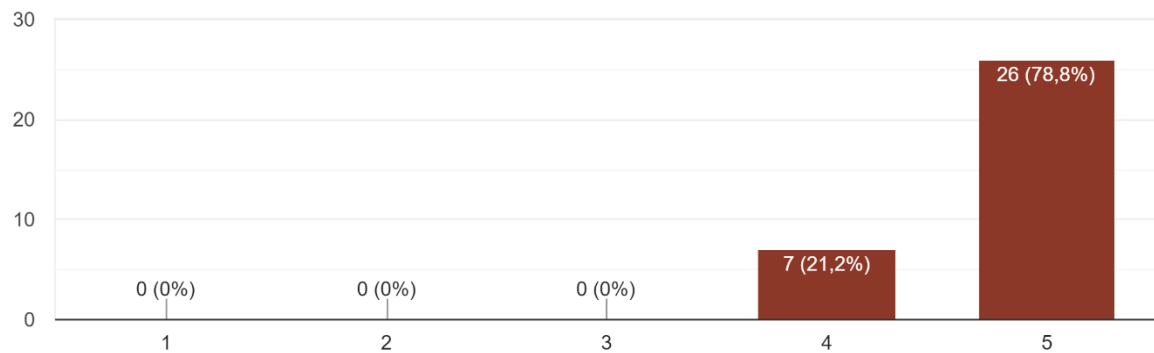
2) In welke mate bood de vormingsdag vernieuwende inzichten?

33 antwoorden

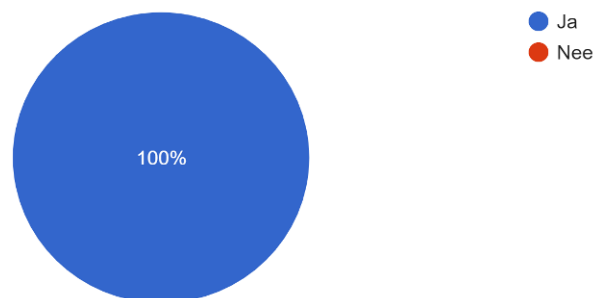
3) In welke mate zijn de inhoud van de vorming relevant voor uw werk?

33 antwoorden

4) Kan je de verworven kennis of ervaring aanwenden in uw onderwijspraktijk, uw lessen of als lid van het schoolteam?

33 antwoorden

De deelnemers kregen ook de kans om op het evaluatieformulier iets toe te voegen. Een greep uit de getuigenissen:

“Heel interessante bijscholing! De dag vloog voorbij...”

“Ik kreeg meermaals kippenvelmomenten doorheen de dag. Bedankt aan jullie en aan alle medeleerkrachten/zorgcoördinatoren/godsdienstleerkrachten enz. voor alle bruikbare tips waar we onmiddellijk mee aan de slag kunnen.”

“Was een zeer interessant en warme navorming.”

“Goed theoretisch kader waar nadien dieper werd op ingegaan om de link te leggen naar de klaspraktijk. Er konden eigen ervaringen gedeeld worden. TOP!”

“Het is een inspirerende dag geweest met veel nieuwe ideeën en tools om mee aan de slag te gaan. Ook de persoonlijke ervaringen van andere leerkrachten was een meerwaarde.”

- **Sneeuwbaaleffect?**

- Leerkrachten willen het project Snuiters Schatkist voorstellen op een personeelsvergadering, aan collega's. Op deze manier krijgt het project en het materiaal nog meer zichtbaarheid.

“Ik kreeg vandaag veel tips en deze tips ga ik delen met het volledige team op de personeelsvergadering.”

“Als beleidsondersteuner geef ik deze info door op personeelsvergaderingen.”

“De zorg voor het sociaal-emotionele is eerder impliciet aanwezig in onze aanpak. Ik ga bekijken hoe we dit, passend bij onze visie, wat explicieter kunnen aanpakken.”

“Zowel in mijn twee klassen als op schoolniveau zal ik proberen om de aangereikte kennis toe te passen.”

“Volgende week op de pedagogische studiedag is er tijd vrijgemaakt om deze bijscholing aan het ganse team voor te leggen.”

“Ik werk als praatjuf en juf socio-emotionele vaardigheden zowel kind-, klas- als schoolgericht.”

“De kist ga ik uitleggen aan het hele team. Het kistje zal met alle informatie bereikbaar zijn voor alle collega's. Ik hoop dat ik nog collega's kan inspireren.”

- Leerkrachten inspireren elkaar en zo ontstaan er ideeën zoals het opzetten van een klasoverschrijdend project waar alle kinderen, leerkrachten en ouders betrokken worden rond één van de Snuitenboeken.
- Leerkrachten vinden nog meer hun weg naar Talismanneke. Op de website van Talismanneke zullen de didactische handvaten om met Snuiters Schatkist aan de slag te gaan te vinden zijn.

- Het project wordt voorgesteld aan de studenten in de lerarenopleiding lager en kleuteronderwijs Odisee. Zij gaan er mee aan de slag in de stagescholen.

KALENDER

- **Hoe ver staat het project vandaag?**

De schatkisten kregen vorm en de handleiding is uitgewerkt.
De navormingsdag vond reeds plaats.

- **Kalender rest project?**

De terugkom-momenten van Snuiters Schatkist met de deelnemende scholen staan gepland op 27 en 28 april. Na de terugkom-momenten wordt de feedback van de leerkrachten en directie geïntegreerd om de handleiding te finaliseren. De handleiding wordt dan op de website van Talismanneke geplaatst.

Het onderzoeksrapport (*Rouw en veerkracht*. Onderzoek naar noden in het werken rond 'verlies en verdriet' in het basisonderwijs.) wordt gefinaliseerd en gepubliceerd na het afronden van het project in dit schooljaar 2021-22.

- **Moeilijkheden bij verdere realisatie? Hoe oplossen?**

In functie van de haalbaarheid van de terugkom-momenten voor de deelnemers kunnen nog extra terugkom-momenten georganiseerd worden.

BUDGET EN FINANCIERING

- **Welke uitgaven tot op heden? Hoe werd de steun aangewend?**

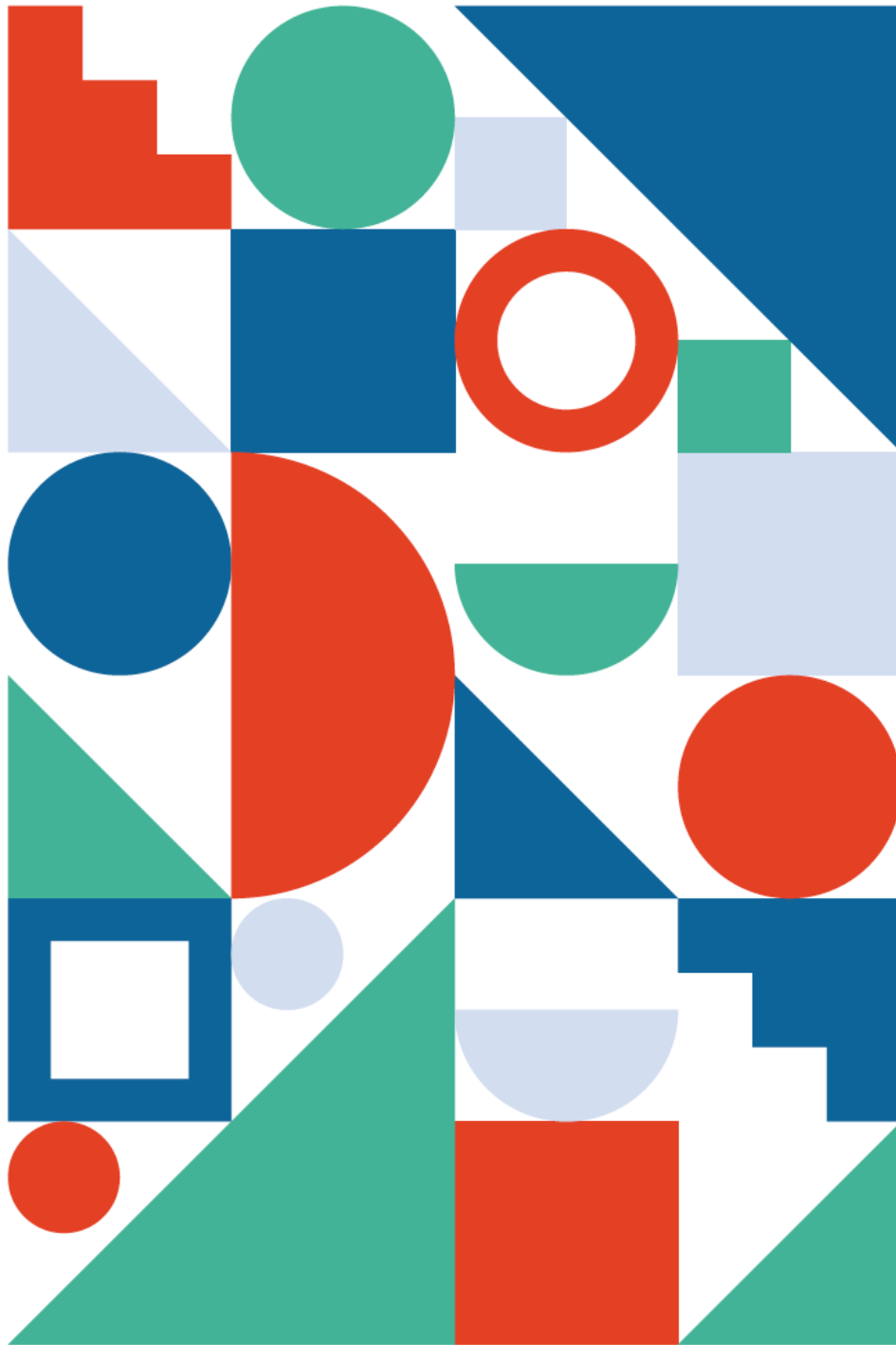
[zie bijlage *Stand Rekeningen Snuiters Schatkist 20220314.pdf*]

- **Uitgaven nodig in de toekomst om het welslagen van het project te verzekeren.**

[zie bijlage *Stand Rekeningen Snuiters Schatkist 20220314.pdf* (grijze rijen 'na 14 maart 2022')]

- **Hoe die uitgaven financieren?**

De vzw Talismanneke rekent op giften van donateurs om opvolging, uitbreiding en een voor scholen algemeen betaalbare en toegankelijke formule van Snuiters Schatkist mogelijk te maken.

Dit project wordt gefinancierd via de middelen van de Koning Boudewijn Stichting en Praktijkgericht Wetenschappelijk Onderzoek (PWO) van Odisee, ter beschikking gesteld door de Vlaamse Overheid

Creative Common 2022 mag niet aangepast, vertaald, gewijzigd of gecommmercialiseerd worden zonder de uitdrukkelijke toestemming van de auteur(s).

Onderzoeksgroep Onderwijs

Katrien De Decker

Kwalestraat 154

9300 Aalst

website | odisee.be